

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

НАСРУЛЛО УБАЙДУЛЛО

МАСОИЛИ НАЗАРИЯВӢ ВА
КОНСЕПТУАЛИИ ТАЪРИХИ
ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСАРҲОИ
МУАРРИХОН

Душанбе
«Ганчи хирад»
2022

ББК-63.3(2тоҷик)+74.265.1+72.3+74тоҷик7-4
У-13

Бо қарори Шӯрои олимони Институти таърих
бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш
таҳти №3 аз 01. 04.2022 ба чоп тавсия шудааст.

Зери назари узви вобастаи
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,
доктори илмҳои таърих, профессор Ҳайдаршо Пирумшо

Муҳаррир:
Аъзам Худойдодов,
доктори илмҳои филологӣ, профессор

Убайдулло Насрулло. Масоили назариявӣ ва концептуалии
таърихи халқи тоҷик дар асарҳои муаррихон. -Душанбе:
«Ганҷи хирад», 2022. -160 саҳ.

Китоби мазкур назари муаллифро доир ба концепсияи
таърихи халқи тоҷик дар асарҳои Пешвои миллат, мухтарам
Эмомалӣ Раҳмон, истиқлолият ва нигоҳи нав ба таҳқиқи
таърихи халқи тоҷик, инъикоси таърихи ниҳодҳои омӯзишӣ ва
муносибати руҳонӣ ба онҳо дар асарҳои академикҳо В.В.
Бартолд ва А.А. Семенов, концепсияи илмии академик Б.
Ғафуров оид ба масъалаи истилои муғул ва мафҳуми «деҳқон»,
мактабҳои усули ҷадид ва нақши онҳо дар таърихи маориф ва
дигар масъалаҳои мубрами таърихи халқи тоҷикро фаро
мегирад.

Китоб ба оммаи васеи хонандагон ва дӯстдорони таърихи
халқи тоҷик, унвонҷӯёну донишҷӯён пешниҳод мегардад.

ISBN-978-99985-971-9-8

©.Убайдулло Насрулло,
ИТБМ ба номи А. Дониши АМИТ. 2022

МУНДАРИҶА

Пешгуфтор5

Боби 1. Консепсияи таърихи халқи тоҷик дар асарҳои Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон

1.1. Консепсияи таърихи халқи тоҷик дар асарҳои Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон	9
1.2. Нақши Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон дар омӯзиш ва эҳёи таърихи бостони халқи тоҷик.....	21
1.3. Истиқлолият ва нигоҳи нав ба таҳқиқи таърихи халқи тоҷик	43

Боби 2. Инъикоси таърихи ниҳодҳои омӯзиши ва муносибати руҳониён ба онҳо дар асарҳои В.В. Бартолд ва А.А. Семенов

2.1.Инъикоси таърихи ниҳодҳои омӯзишии Варазруд дар осори академик В.В. Бартолд	57
2.2.Академик А.А. Семенов доир ба руҳониён ва муносибати онҳо ба мактабу маорифи Аморати Бухоро	74
2.3.Мактабҳои усули ҷадид ва нақши онҳо дар таърихи маорифи тоҷик	86

Боби 3. Назари академик Б.Ғафуров доир ба масъалаи истилои муғул ва мафҳуми «деҳқон»

3.1. Академик Б.Ғ. Ғафуров ва ташаккули мактаби илмии таърихшиносии тоҷик.....	98
3.2. Мафҳуми «деҳқон» дар асарҳои Б.Ғ.Ғафуров.....	113

3.3. Консепсияи таҳлили истилои муғул ва оқибати он дар асарҳои академик Б. Ғафуров..... 124

3.4. Саҳми Б. Ғафуров дар инкишофи мактабу маорифи Тоҷикистон (солҳои 1946-1956) 137

3.5. Тухфаи китоби «Тоҷикон» ба ҳар хонадони кишвар, иқдоми беназири Пешвои миллат ва таҳриқдихандаи эҳсоси ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ 151

ПЕШГУФТОР

Бо шарофати соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон таваҷҷуҳ ба таҳқиқу омӯзиши таърихи чандинҳазорсолаи халқи тоҷик боз ҳам вусъати тоза пайдо намуд. Ҳарчанд омӯзишу таҳқиқи илмии таърихи тоҷикон бо низоми муайян ханӯз аз нимаи дуюми асри XIX ибтидо гирифта, дар қарни XX, махсусан замони шӯравӣ ба як соҳаи мустақили илми таърихшиносии ҷаҳонӣ табдил ёфта буд. Аммо дар марҳалаҳои пешин мавҷудияти ҷаҳорчӯбаҳои гуногуни идеологию мафкуравӣ барои таҳқиқи комили ҷаматарафай тамоми паҳлуҳои он монеаву сангарҳои сунӣ ба бор меоварданд. Вале эътирофи мавҷуд будани чунин мушкилиҳо маънои инкор ва ё нодида гирифтани дастовардҳои беназири илми таърих ба вежаҳои шохай тоҷикшиносии он дар ду садаи охир набуда, баръакс маҳз дар ҳамин марҳалаҳои таърихӣ мактаби илми таърихшиносии тоҷик ташаккул ёфт ва тоҷикшиносӣ ба яке аз самтҳои асосии илми таърих мубаддал гардид.

Соҳибистиклолӣ ба марҳалаи комилан нави рушди таърихшиносии тоҷик на танҳо ибтидо гузошт, балки нақши таърих ва мақоми онро дар худшиносии миллӣ ва тарбияи насли ҷавон ба сатҳи давлатӣ баровард. Таваҷҷуҳ ба сабақҳои таърих, оину суннатҳои волеи давлатдорӣ фарҳангии аҷдодӣ ва истифодаи ҷамачонибаи ин хазинаи бузурги арзишманд дар роҳи ба даст овардани ваҳдати ягонагии миллату кишвар, таҳким ва рушди худшиносию ҳувияти миллӣ ва ҳифзи истиклолияти комили давлатӣ дар сиёсати давлатии ҷумҳурии соҳибистиклол мақоми меҳварӣ пайдо намуд. Арҷузурӣ ба дастовардҳои таърихӣ фарҳангии миллат, таҷлили санаҳои муҳимми

таърихӣ ва ҷашни ёдгориҳои нодир ва чехраҳои мондагори таърихӣ, қабули барномаҳои мукаммали давлатӣ баҳри ҳифзу нигоҳдошти осори бостонию фарҳангӣ, муаррифии мероси гаронбаҳои таърихӣ дар дохил ва беруни кишвар боиси бедорӣ ва худшиносии аҳли ҷомеаи кишвар гардиданд.

Ҳамзамон Истиқлолият дар рушди пажӯҳиши илмии таърихи халқи тоҷик, ниҳоят васеъ гардидани доираи масоили таҳқиқшаванда, пеш аз ҳама паҳлуҳои аз мадди назар дур афтада, таҷдиди назар шудани метод ва методологияи таҳқиқ, таҳияи консепсияи миллии таҳқиқи таърихи миллат, муайян намудани марҳалаву давраҳои асосии таърихи тоҷикон аз мавқеи манфиату ҳадафҳои имрӯзаи миллии дигаргунии ҷиддӣ ворид намуд. Илми таърих дар сӣ соли давраи Истиқлолият дар самти омӯзишу таҳқиқи таърихи халқи тоҷик соҳиби дастовардҳои ҷашнрас гардид, ки ба ин пажӯҳишҳои бунёдӣ, ба ҷоп расидани рисолаву монография, мақолаву гузоришҳои зиёди муаррихони ҷумҳурӣ шаҳодат медиҳанд. Махсусан, ҷопи асри бунёдии шашҷилдаи «Таърихи халқи тоҷик», китобҳои Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» (дар ҷор китоб), «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣҳо», «Забони миллат - ҳастии миллат» (дар ду китоб), ҷопи нави шоҳасари академик Б.Ғафуров «Тоҷикон» ва тухфа шудани он ба ҳар як хонадони сокинони кишвар, нашри «Этногенез ва таърихи этникии халқи тоҷик» (дар ду китоб), «Таджики» аз силсилаи «Ақвом ва фарҳангҳо» дар Маскав, бознашри «Тоҷикони водии Хуф»-и М.С. Андреев намунае аз дастовезҳои илмии замони истиқлолият маҳсуб меёбанд.

Илми таърих, ба вижа муаррихони касбино ҳалли масъалаву корҳои зиёди илмӣ-тадқиқотӣ дар пеш аст. Зеро, бисёре аз масоили таърихӣ, саҳифаву ҳодисаҳои торики таърихию фарҳангӣ таҳқиқи ҷиддии бунёди ва ё таҷдиди назари навро талаб менамоянд. Китобе, ки барои хонанда пешниҳод мешавад, фарогири силсилаи мақолаҳои солҳои охир буда, доир ба мавзӯҳои гуногуни таърихӣ аз назари нав ва нигоҳи тоза таълиф шудаанд.

Китоб аз се боби алоҳида иборат мебошад. Боби аввали он ба инъикоси масоили концептуалии таърихи халқи тоҷик дар асарҳои Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бахшида шудааст. Воқеан Пешвои муаззами миллат дар асарҳову мақолаҳо ва суханронҳои зиёди худ ба масъалаи омӯзишу таҳқиқи таърихи халқи тоҷик, консепсияи илмии таҳқиқи он, таърихи қадимтарин ва қадими халқи тоҷик тавачҷуҳи хосса зоҳир намудаанд. Асарҳои ба таърих, таърихи фарҳанг ва забони тоҷикӣ бахшидаи Пешвои миллат беҳтарин дастур ва роҳнамо барои муаррихон ва пажӯҳандагон мебошанд.

Боби дуюми китоб таҳлили инъикоси таърихи пайдоиш ва рушди ниҳодҳои омӯзишии Варазрӯд ва муносибати табақаи рӯҳониён ба онҳо дар осори ду олими шинохтаи тоҷикшинос академикҳо В.В. Бартолд ва А.А. Семеновро дар бар мегирад. Агар академик В.В. Бартолд бештар ба таърихи пайдоиши мактабу мадраса ва дигар ниҳодҳои омӯзишӣ, ба мисли хонаҳо, далоилхона, корвонсарой бештар тавачҷуҳ зоҳир карда бошад, академик А.А. Семенов доир сохтори табақавии аморати Бухоро, мақому манзалати бонфузтарин табақаи он, рӯҳониён ва муносибати ҳамин табақа ба пайдоиш ва фаъолияти мактабҳои усули нав ё худ ҷадид диққат додааст. Аз таҳлилу мушо-

ҳидаҳои олим бар меояд, ки яке аз монеаҳои асосии роҳ наёфтани ва паҳн нашудани мактабҳои усули нав ва умуман, дар ҳолати сукут қарор доштани маорифу фарҳанги аморат муқобилияти шадиди намоёндагонӣ ҳамин табақа будааст.

Дар боби сеюми китоб нақши академик Б.Ғ. Ғафуров дар ташаккули мактаби илми таърихшиносии тоҷик, назари ин олими шинохта ба бархе аз масъалаҳои мубрам ва концептуалии таърихи халқи тоҷик, нақши ӯ ҳамчун сарвари ҶШС Тоҷикистон дар мактабу маориф мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Бо истифода аз асарҳои бунёдии академик Б. Ғафуров ва маводи маъхазу бойгонӣ ба бисёр паҳлуҳои фаъолияти таҳқиқоти ин олими шинохта рӯшани андохта шудааст.

Умедворем китоби мазкур ба хонандагон, унвонҷӯёну донишҷӯён ва умуман онҳое, ки ба таърихи пурпечуби халқи тоҷик таваҷҷӯҳ доранд, писанд хоҳад омад. Муаллиф бо арзу сипос андешаву назари хонандагон ва пешниҳоду интиқоди онҳоро қабул хоҳад намуд.

БОБИ 1

КОНСЕПСИЯИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСАРҲОИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН

1.1. Концепсияи таърихи халқи тоҷик дар асарҳои Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон

Истиқлолият, ки барои омӯзиш ва таҳқиқи ҳаматарафаи паҳлуҳои гуногуни таърихи чандинҳазорсолаи халқи тоҷик шароити мусоиду созандаро муҳайё сохт, ба давраи комилан нави рушди таърихнигории миллӣ ибтидо гузошт. Маҳз дар ҳамин давраи нисбатан кӯтоҳи соҳибистиқлолӣ олимони ҷумҳурӣ ба пажӯҳиши саҳифаҳои торик ва берун аз доираи таҳқиқ мондаи таърихи халқи тоҷик рӯ оварда, дар ин ҷода натиҷаҳои назаррасро соҳиб гардиданд. Ҷоп шудани таҳқиқоти ҷиддӣ ва рисолаҳои бунёдӣ, ба дасти хонанда расидани осори хаттӣ гузашта, ба вижа манобеи гуногуни таърихӣ шаҳодати рушди марҳалаи комилан нав дар таърихнигории ватанӣ мебошад.

Омили ҳалқунанда ва созанда барои таҳқиқи омӯзиши таърихи миллати тамаддунофар, дар марҳалаи кунунӣ, тавачҷуҳи бевоситаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба таъриху фарҳанги гузаштаи аҷдодӣ ҳисоб меёбад. Президенти Ҷумҳурӣ на танҳо тавассути Паёму суҳанронӣ ва дастуру супоришҳо, таҷлили санаҳои муҳими таърихӣ арҷгузориҳои худро нисбат ба хидмату дастовардҳои нухбагони таъриху фарҳанг ва илму адаби миллат, ҳифз ва эҳёи суннатҳои миллӣ нишон медиҳад, ҳамчунин бо таълифи мақолаву асарҳои илмӣ назари худро ба масоили гуногуни таърихӣ

ибрози намуда, дар таҳқиқи таърихи миллат нақши арзандаву сазовор мегузорад.

Таваҷҷуҳи Пешвои миллатро бештар масоили таърихи куҳан ва тамаддуни бостонии аҷдоди тоҷикон ва нақши онҳо дар рушди фарҳанги ҷаҳонӣ ба худ ҷалб сохтааст, ки он дар ҳамаи мақолаву асарҳо ва мусоҳибаҳои ӯ возеҳ ба ҷашм мерасад. Дар ин ҷо метавон асарҳои пурарзиши Президенти Ҷумҳурии «Тоҷикон дар оинаи таърих» (Душанбе, 1995, 1996, 1997, 1999), «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён» (Иборат аз чор китоб. Китоби якум. -Лондон, 1999; Китоби дувум. -Душанбе, 2002; Китоби сеюм. -Душанбе, 2006; Китоби чорум. -Душанбе, 2009), «Тоҷикистон дар оинаи фардо» (Душанбе, 1997), «Фарҳанг ҳастии миллат» (Душанбе, 2001), «Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат» (Иборат аз 12 ҷилд. Душанбе, солҳои 2002-2009), «Зиёиён равшангарони роҳи фардои миллатанд» (Душанбе, 2004), «Сарнавишти миллати соҳибтамаддун» (Душанбе, 2006), «Ориёиҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ: Андешаҳо дар остонаи ҷашни Соли бузургдошти тамаддуни ориёӣ» (Душанбе, 2006-2007), «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёиҳо» (Душанбе, 2006), «Дар бораи дин» (Душанбе, 2006), «Мероси Имоми Аъзам ва гуфтугӯи тамаддунҳо» (Душанбе, 2009), «Муҳити зиндагӣ ва олами андешаҳои Имоми Аъзам» (Душанбе, 2009), «Дин ва ҷомеа» (Душанбе, 2012), «Забони миллат-ҳастии миллат» (Душанбе, 2015), «Ҷеҳраҳои мондагор» (Душанбе, 2016), «Уфукҳои истиқлол» (Душанбе, 2018) ва ҷандин асару мақолаҳои дигарро ёдовар шуд.

Таҳлили андешаҳои Пешвои миллат оид ба масоили гуногуни таърихӣ ва инъикоси онҳо дар асару мақолаҳо ва суҳанронии мусоҳибаҳо дар доираи як мақолаи хурд аз

имкон берун аст. Аз ин рӯ мо тасмим гирифтём, ки танҳо дар атрофи таҳқиқоти бунёдии Пешвои миллат «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» ва нақши он дар таърихшиносии миллии андеша баён намоем.

Воқеан ба чоп расидани силсилаи таҳқиқоти таърихии Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон бо унвони «Тоҷикон дар оинаи таърих» қадами чиддӣ ва мондагоре дар шинохти таърихии тоҷикон ва мақоми онҳо дар ташаккулу пешрафти тамаддуни минтақа ва ҷаҳон мебошад. Силсилаи мазкур дар ибтидо ҳамчун дастури муҳими таълимӣ барои хонандагони зинаҳои гуногуни таҳсилот (солҳои 1995-1999) бо забонҳои тоҷикиву русӣ ва англисӣ ба чоп расида буд.

Нашри муқаммали «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» дар чор китоб солҳои 1999 - 2006 сурат гирифт, ки дар шинохт ва таҳқиқи таъриху тамаддуни халқи тоҷик аз рӯи меъёрҳои нави таърихнигорӣ тобиши нав ва комилан чиддиеро ба миён овард. Сарвари давлат дар китоби яқум ба таърих рӯ овардани худро «аз рӯи адои қарзи фарзандӣ дар назди обу хоки диёр, Ватани кӯҳанбунёд ва миллати азизу ҷафокашидаи тоҷик» ва илҳом гирифтани «аз баракати истиклолият ва давлатдорӣ милли» бо «азми ба сарчашма ва оғози оғозҳо расидан» медонад. Дар ин замина аз масоили меҳварӣ ва суннати тамаддуни қадими ниёгон, бавижа сабақҳои таърих, нақши Шоҳроҳи абрешим дар пайвасти гузаштаву имрӯза ва оянда, бозёфтҳо ва ҳазинаву дафинаҳои арзишманди аҳди бостон ба мисли Дафинаи Амударё, Авасто ҳамчун нахустин қомусномаи ниёгон, Зардушт-паёмбари оини ростин, марказҳои аввалин ва ғахвораи давлатдорӣ тоҷикон-Бохтару Суғд ва тафсири дигар арзишҳои

таърихию фарҳанги ро ёдовар мешавад. Рӯ овардани Сарвари давлат ба ин масоили таърихӣ бебабаб нест, зеро «Зухуроти бегонапарастӣ, - менависад Пешвои миллат, - дар либосу чомаи нав ба чилва омадааст, ки баъзан арзишҳои таърихӣ ва дастовардҳои фарҳангии миллати тоҷикро ба марзҳову кишварҳои ҳамҷавор ва халқиятҳои дигар нисбат медиҳанд».

Воқеан, пас аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ ва дар ин замина эълон шудани ҷумҳуриҳои мустақил, роҳбарияти нави ин кишварҳо ва зиёиёни дар атрофи онҳо муттаҳид гардида, барои ба даст овардани ҳадафҳои сиёсӣ ба таълифи ғаразнокӣ таърихи миллату давлати хеш оғоз намуданд. Онҳо кӯшиш ба харҷ медоданд, ки ҳар чӣ бештар нақши халқи худро дар ташаккул, рушди тамаддуни минтақа ва ҷаҳонӣ ба дараҷаи намунавӣ ҳалқунанда чилва диҳанд. Табиист, ки ба чунин шакл навиштани таърих дар амал маънии инкори арзишҳои таърихӣ халқи тамаддунофарӣ минтақа - тоҷиконро дорад. Чунин муносибати ғайриилмӣ ба таърихи минтақа, Сарвари хирадманди давлатро бетараф гузошта наметавонист.

Дар китоби аввалмасъалаҳои мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд, ки ҳар яке чун муъҷизоти муҳими таърихи башар эътироф шуда, аз нақши мукаммалу фарҳангофарии ниёгонамон шаҳодат медиҳанд. Ин арзишҳои суннатӣ, имрӯз низ асолати гуманистӣ ва пайвандгариӣ наслҳоро гум накардаанд. Пешвои миллат Роҳи бузурги абрешимро чун пайвандгари гузаштаву имрӯз ва фардо нишон дода, Авасторо нахустин қомусномаи ҷаҳон муаррифӣ мекунад. Ҳамзамон таъкид менамояд, ки «Зардушт бори нахуст дар таърихи башарият арзишҳои ахлоқиро дар либоси дин ба чилва оварда, «рафтори нек, кирдори

нек ва гуфтори нек»-ро сарманшаъи зиндагӣ ва оини ҳамешагии пайравони хеш қарор дод».

Тамаддуни ориёӣ дар ҳавзаи дарёҳои бузурги минтақа арзи вучуд намуда, дар ин паҳно ташаккул ёфта, қавму қабоили гуногунро ғизои маънавӣ додааст. Ин падидаи беамсол мисли рӯдҳои кишвар пайвандгару рӯҳбахшу созанда ва чун об ҳамеша софу шаффоф будааст. «Мо ба гузашта, - менависад муаллиф, - ба хотири парастии соддалавҳонаи ниёгон не, балки барои тақвияти руҳи созандагӣ, бузургдошти хотираи нахустачдоди роҳкушои мо, ки дар дарозии таърих ба иқдомҳои нав камар баста, ба дастовардҳои бузургу ғайриоддӣ ноил гаштаанд, рӯй меоварем».

Китоби дувуми «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» рамзист, ки бо таҳлили авзои сиёсии ҷаҳон дар давраи гузариш аз садаи бист ба қарни бистуяк оғоз меёбад. Ва ин бесабаб нест. Муаллиф дар ин ҷо на танҳо чун муҳаққиқ, балки ҳамчун Сарвари давлат ва сиёсатмадори дақиқназару дурандеш авзои сиёсии ҷаҳонро дар давраи гузариш аз як сада ба садаи дигар дар мизони таҳлил баркашида, диди худро доир ба пешомади ҷаҳони муосир дар садсолаи нав манзур менамояд ва ҷомеаи ҷаҳониро даъват намудааст, ки рӯ ба таърих оваранд ва бубинанд, ки ҷангу ҷидол ва хунрезӣҳо аз худ чи осоре боқӣ гузошта, инсоният чи талафоти бузурге додааст. Ду ҷанги ҷаҳонии садаи бистум беш аз 60 миллион мардуми рӯи заминро ба коми марг кашид. Талафоти ҷонии мамлакатҳои Аврупо танҳо дар Ҷанги дуюми ҷаҳонӣ ду баробар аз талафоти сеасраи гузашта зиёд буд. Оё ин сабақи таърихӣ нест? Вале, афсӯс ҳоло ҳам «садоҳои пуризитироб аз расонаҳои хабарии олам қариб ҳар рӯз ба гӯш мерасад

ва сайёраи Замин аз таркиши бомбаву снарядҳои реактивӣ қариб ҳар соат меларзад. Қисми сабзи замин оғӯштаи хун мегардад, даҳҳо шаҳрҳои обод харобу валангор гардида садҳо ҳазор одамони бегуноҳ қурбони чанги беамон мешаванд». Таҳлили вазъи ҷаҳони муосир муаллифро ба хулосае овардааст, ки ҷомеаи инсонӣ баробари рушди босуръат ва дастовардҳои нодир дучори хатарҳои бузург низ гардидааст ва тақдир инсоният ба ҳалли дуруст ва боақлонаи онҳо вобастааст.

Воқеан, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба чунин хулоса ва натиҷагирӣ ҳуқуқи комил дорад, зеро ӯ на танҳо дар сухан, балки амалан собит сохт, ки истиқрори сулҳ ва ваҳдат омили асосӣ ва созандаи ҷомеаи инсонӣ аст. Таҷрибаи сулҳ ва ризоияти миллии Тоҷикистон, ки бо сарвари Пешвои миллат амалӣ гардид дар таърихи башарият падидаи нодиру ибратомӯз аст. Ин тадбир, ки маншаъ аз таърихи тӯлонӣ ва фарҳанги ғании аҷдодӣ гирифтааст, натиҷаи сабақҳои пурҳикмати чандинҳазорсолаи ниёкон мебошад. Пешвои миллат таърихро на чун амали ҳаводиси гузашта, балки чун сабақи раҳнамо эҳсос мекунад ва таъкид менамояд, ки «агар бихоҳӣ ояндаро бубинӣ, ба гузашта назар намо».

Муқарраран рӯ оварданро ба гузаштаи таърихии халқи худ муаллиф чун воситаи «дар тарозуи адлу инсоф баркашидан» ва «аз бурду боҳти онҳо сабақҳои ибратомӯз» бардоштан медонад. Бо назардошти чунин ҳикмат муаллиф дар бобҳои баъдинаи асари безаволи худ масоили мубрам ва ибратомӯзи таърихи гузаштаи ниёгонро ба риштаи таҳлил мекашад. Дикқати ӯро масъалаҳои густириши давлатдорӣ ва тамаддуни ориёӣ, рушди фарҳанги давлатдорӣ тоҷикон дар замони Ҳахоманишиён, талошу

истиклолхоҳии ниёғони тоҷикон-бохтарихову суғдиҳо алайҳи аҷнабиёни юнону макдунӣ, омезиши фарҳанги баландпояи ориёӣ бо фарҳанги юнонӣ ва нақши онҳо дар тамаддуни эллинӣ, ташаккул ва болоравии давлати юнониасоси Бохтар, ғуруби тамаддуни эллинӣ ба худ ҷалб менамояд.

Андеша ва хулосаҳои муаллиф дар заминаи асноди арзишманди таърихӣ ва таҳлили муқоисавии таҳқиқоти олимони шинохтаи ватаниву хоричӣ пешакаши хонандагон мегардад. Натиҷаи то кунун ба даст овардаи илми таърихшиносиро нуктасанҷона ба риштаи таҳлил кашида, масоили ҳалталаб ва ё мавриди баҳс қарор доштаро, ки омӯзишу ҳалли он вазифаи аввалдараҷаи пажухишгарони муосир мебошад, пеш мегузорад. Аз ҷумла, ба масъалаи фарҳанги давлатдорӣ тоҷикон таваҷҷуҳ намуда, таъкид менамояд, ки «оини давлатдорӣ тоҷикон саҳтиҳои хорошикани таназзулу эҳё шуданро борҳо аз сар гузаронида, аз думболи ҳар шикасту инқирози ҷашмрас боз эҳёшавӣ ва камолоти афзунтарро ноил гаштааст». Аммо, муаллиф ба он розӣ нест, ки баъзе аз олимону муаррихон «умри давлатдорӣ тоҷиконро аз давраи Сомониён оғоз намуда, ҷандин силсилаи муқаддами давлатдорӣ ниёғони моро аз мадди назар дур меафкананд». Ҷамҷунон масъалаи этногенези халқи тоҷикро яке аз масъалаҳои муҳим, вале печидаву мураккаби таърихӣ ҳисобида, омӯзиши онро ҳаматарафа ва бо хулосаи амиқ аз мутахассисони соҳа талаб менамояд. Ақидаҳо ва навиштаҳои пажухандагон оид ба маънои этноними «тоҷик» ва пайдоишу паҳншавии он, хулосаву натиҷагирӣро атрофи он низ аз мадди назари Сарвари давлат дур намондааст. Ҳарчанд дар ин самт тадқиқотҳои ҷашмрас ва хулосаҳои зиёди илмӣ ҷой дошта

бошанд ҳам, аммо дастовардҳо ва натиҷаҳои охиринаи илмҳои ҷомеашиносӣ, бавижа таърих, лингвистика, бостоншиносӣ, таърихи тамаддунҳои бостонӣ ва амсоли инҳо таҳқиқи амиқи масъаларо аз диди нав тақозо менамоянд.

Чунин тарзи масъалагузорӣ ва натиҷагирии амиқ аз масоили норӯшану баҳсталаб ё нодида гирифтани хӯрдагирии баъзе аз муҳаққиқон ба таърихи халқи тоҷик дар дигар бобҳои китоби дувум низ ҷой дорад. Масалан, бо як иродатмандӣ ва ифтихори баланд муборизаи ниёгонбохтариёну суғдиён, қаҳрамони Спитамен ва ёронаш муқобили истилогарони юнониву мақдунӣ, таъсирпазирии фарҳанги пешрафтаи маҳаллӣ ба фарҳанги юнонӣ ва эллинӣ, нақши гузаштагон дар рушди тақомули давлати Селевкиёро тасвир намуда, Сарвари давлат ақидаи ғалати баъзе аз муаррихон оид ба истилои юнониҳо ва ташкили давлатҳои эллиниро барои халқҳои Шарқ ҳамчун як пешрафт ва дастоварди бузурги фарҳангӣ қаламдод менамоянд, бепоя ва аз назари илмӣ беасос маънидод намудааст. Академик Б.Ғафуров низ оид ба ин масъала таваҷҷуҳ намуда, таъкид менамояд, ки аксарияти олимони хориҷӣ нисбат ба таъсири фарҳанги юнонӣ ба фарҳанги мардуми Шарқ ҳарф зада, аз дастовардҳои беназири фарҳангии мардуми маҳаллӣ ҷашм мепӯшанд. Ҳол он ки «дар маданияти ба истилоҳ эллинӣ на ин ки эҷодиёти маданияи «соф» юнонӣ, балки омезиши махсуси маданияти юнонӣ ва шарқӣ инъикоси худро пайдо намудааст ва дар бобати инкишофи ин маданият нақши бузургеро халқҳои Осиёи Миёна бозӣ кардаанд».

Вобаста ба ин Сарвари давлат пешниҳод менамояд, ки давлати Юнону Бохтар, ки «дар силсилаи давлатдорию аҷдодии тоҷикон як давраи навбатии истиқлолият ва

рушду нумӯи тамаддуни муштараки эллинию ориёӣ буд», давлати юнионисоси Бохтар номида шавад. Аммо баровардани хулосаи ниҳоиро оид ба масъалаи мазкур ба зиммаи олимону муаррихон мегузорад ва ҳамзамон таъкид менамояд, ки омили асосии нуфуз ёфтани юнионихоро дар Бохтар на дар волоияти тамаддуну давлатдорӣ эллини, «балки дар густариши тичорат, пешрафти робитаҳои иқтисодӣ ва мақоми ҷаҳонӣ пайдо кардани Роҳи Бузурги Абрешим бояд ҷуст».

Боби ҷаҳоруми китоби дуввум ба таҳлили таърихи ҳокимиятдорӣ силсилаи туронӣ ва эҳёи давлатдорӣ ва тамаддуни ориёӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар ин бахш бештар ба таъсисёбӣ ва ташаккули давлатдорӣ хонадонҳои ҳукмрони ориёӣ туронӣ, пеш аз ҳама Портҳо, Кушонӣ ва Ҳайтолиён таваҷҷуҳ намуда, онро давраи азнав эҳёшавии давлатдорӣ ва тамаддуни ориёӣ менамояд.

Дар фаслҳои алоҳидаи боби ҷоруми китоби дуввум диққати Сарвари давлатро масъалаҳои эҳёи тамаддуни ориёӣ ва коҳиш ёфтани нуфузи эллиниҳо дар давраи ҳокимиятдорӣ хонадони Ашкониёни Порт ва мақоми сулолаи Кушонӣ дар рушд ва тақомули минбаъдаи давлатдорӣ аҷдодии тоҷикон ба худ ҷалб сохтааст. Бояд таъкид намуд, ки дар рафти таҳлили масоили мазкур низ ягон мушкилоти илмӣ дар таърихшиносии муосир ҷой дошта, аз мадди назари муаллиф берун намондааст. «Давлати Ашкониёни Порт, - хулоса намудааст муаллиф, - дар ҳамсоҷишвари давлати юнионисоси Бохтар ва канорҳои Суғду Фарғона қомат афрохта, дар тӯли панҷ аср яке аз тавонотарин давлатҳои аҳди қадим буд, ба эҳёи тамаддуни ориёӣ ва рушду нумӯи фарҳанги ниёғони тоҷикон мусоидат кардааст». Яке аз беназиртарин дастоварди

Ашкониён поягузории забон ва адабиёти паҳлавӣ мебошад, ки чун мероси муштарикаи қавмҳои ориёӣ, аз ҷумла, тоҷикон эътироф шудааст. Нақши ин хонадонро на камтар аз Ҳахоманишиён дониста, муаллиф таъкид мекунад, ки «Ашкониёни Порт тамаддуни ориёиро аз асари ногувори истилои мақдуниён ва шояд аз хатари нобудшавию ба гӯшаи фаромӯшӣ афтодан начот доданд».

Таърихи салтанати Кушониён ва нақши онҳо дар ташаккули рушди тамаддуни ориёӣ яке аз масоили диққатҷалбкунанда дар илми таърихшиносӣ махсуб меёбад. Гарчанде оид ба ин давраи таърихӣ тадқиқотҳои зиёди ҷолиби таърихӣ бостоншиносӣ мавҷуд бошад ҳам, вале то имрӯз нисбат ба ҳама паҳлуҳои он нуқтаи назари амиқ ва ҳулосаи қатъии илмӣ мавҷуд аст. Пешвои миллат дар таърих ба таҳқиқотҳои илмии солҳои охир, рисолаву мақолаҳои олимону муаррихони шинохтаи дохиливу хориҷӣ ва баробари он бо истифода аз асноди зиёди таърихӣ, хусусан маъхазҳои чинӣ мӯшикофона дар шакли саҳеҳ ба бисёр аз мушкилот ва масоили чигил рӯшанӣ андохтааст. Дастрас гардидани ду катибаи гаронбаҳои аҳди Кушониён - Катибаи Сурхкӯтал ва Катибаи Работак ва инчунин пажӯҳиши олимони варзида оид ба ин маъхазҳоро ба асос гирифта, муаллиф натиҷагирӣ менамояд, ки «Кушониён халқияти ориёинаҷод, ориёизабон ва ориёимазҳаб» буданд ва давраи давлатдорӣи онҳо «яке аз дурахшонтарин силсилаи давлатдорӣи ниёғони ориёӣи тоҷикон дар Осиёи Марказӣ буда, дар ташаккули таърихӣи халқияти тоҷик ва ҳамчун миллати ҷудоғона ба камол расидани он саҳми бағоят бузург дорад».

Дар хотимаи китоби дуюм Пешвои миллат қазияи давлати кабири Кушониён ва мақоми он дар ташаккули

давлату давлатдории тоҷиконро мушкилтарин мавзуъ номида, ин давлатдориро «ҳалқаи заррине дар силсилаи давлатдории ориёиҳои тӯронӣ» меномад, ки «тӯли се аср пуштибони Роҳи бузурги абрешим ва қофиласолори тамаддуни ориёӣ дар Осиеи Марказӣ ва Шарқи Наздик ба шумор мерафт».

Замони пайдоиш, ташаккул ва рушди силсилаи Сосониён ва Ҳайтолиёнро Пешвои миллат давраи нави эҳёи тамаддуни ориёӣ қаламдод карда, зикр менамояд, ки таърихи куҳан «бо чархишҳои ногаҳониаш ба ҷои давлати Ашкониёни Порт дудмони Сосониён ва бар ивази Кушониён тоифаи нави силахшӯру кӯчиҳои ориёӣ - Ҳайтолиёнро ба ҷабҳаи сиёсат ва оини давлатдорӣ оварда, ба эҳёи расохези дубораи тамаддуни ориёӣ ва густариши фарҳанги зардуштӣ мусоидат» кард.

Дар ин таҳқиқот ба таври муфассал ба сари қудрат омадани хонадони Сосониён, ташкили низоми идоракунӣ ва молиёт, эҳёи суннатҳои аҷдодии ориёӣ, рушди илму фарҳанг, оин ва мазҳаб, бавижа оини зардуштӣ, ба як империяи абарқудрати ҷаҳонӣ мубаддал гардидани Давлати Сосониён ва баробари он муборизаи тӯлоии онҳо бо ҳамқавамҳои ориёии ҳайтолии худ ва дигар кӯчиёни воридшуда, бахусус болоравии нуфузи туркон мавриди ҳамачонибаи таҳқиқи Сарвари давлат қарор гирифтааст.

Зикр бояд кард, ки хулосаҳои муаллиф оид ба таърихи пайдоиш ва ташаккули давлати Ҳайтолиён, макони пайдоиш ва баромади этникӣ, забон, расму оин, ба сари қудрат омадани онҳо, инчунин низоми давлатдорӣ ва нақши онҳо дар ташаккули рушди давлатдорӣ ва фарҳанги ориёӣ, дар заминаи сарчашмаҳои муътамад ва рисолаҳои арзишманди илмӣ комилан аз нигоҳи тоза мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар баробари он, муаллиф

зарурати пажухиши ҳаматарафа ва натиҷагирии амикро оид ба таърихи Ҳайтолиён ва давлатдорӣ онҳоро чунин таъкид намудааст: «Сарфи назар аз тадқиқоти зиёде оид ба пайдоиш, паҳншавӣ ва мақоми таърихӣ қабिलाҳои ориёӣ тӯронӣ, аз чумла, хиониҳо масъалаи падидоӣ ва ташаккули қавмию этникии ҳайтолиҳо дар илм чандон равшан нашудааст. Барои ба масъалаи сарнавишти таърихӣ ҳайтолиҳо рӯшанӣ афкандан, хоҳу ноҳоҳ ба тақдири ташаккулёбии саромади онҳо қавмҳои кӯчманчии тӯронӣ, бахусус, хиониҳо ва дигар қавмҳои ҳамнасаби онҳо бозгаштан рост меояд». Ин тарзи нигоҳ чун дастур барои олимону муаррихон дар омӯзиши ҳайтолиёншиносӣ хизмат хоҳад кард.

Ба андешаи мо, рӯи чоп омадани ин асари бунёдии Сарвари давлат, ки аз зарурати таърихогаҳӣ ва таърихнигорӣ замони истиқлолияти давлатӣ маншаъ гирифтааст, дар таърихшиносии миллӣ, ҳамзамон дар омӯзишу баррасии таъриху тамаддуни ориёӣ чун дастоварди бузург арзёбӣ мешавад. Аз тарафи дигар, ин таҳқиқот баробари пажухиши ҷиддии илмӣ будан чун дастуру роҳнамои барномавии фаъолият барои олимону муаррихон ва муассисаҳои илмӣ ва таълимии таърихӣ чумхурӣ хизмат хоҳад кард. Пешвои миллат моро ҳидоят мекунад, ки дар омӯзишу тадқиқи таърихи миллату давлати хеш ҷиддӣ бошем, барои насли имрӯзу фардо асарҳои пурарзиш ба табъ расонда, бо ин амал дар тарбияи насли наврас, ҳифзу ниғаҳдошти арзишҳои таърихию фарҳангии аҷлодии хеш содиқона хизмат намоем. 19 март соли 2018 Пешвои миллат зимни суханронии хеш дар вохӯрӣ бо зиёиёни кишвар бори дигар таъкид намуд, ки «Дарвоқеъ, таърих ойнаи ҳар як халқу миллат мебошад. Мо бояд ин ойинаро ҳамеша беғубор нигоҳ дорем, то ки мардум ва махсусан, наврасону ҷавонон роҳи пуршарафи тайкардаи халқамонро дар он равшану возеҳ дида тавонанд».

1.2. НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР ОМӢЗИШ ВА ЭҲӢИ ТАЪРИХИ БОСТОНИ ХАЛҚИ ТОҶИК

Фазои озоди замони Истиклолият ба пажухиши таърихи пурошӯбу пурҳаводиси тоҷикон роҳи фароҳу муҳити созгорро баҳри рӯ овардан ба ғояҳо ва арзишҳои миллӣ, оину суннатҳои аҷдодӣ, эҳёи низоми давлатдорӣ миллӣ ва пайдо шудани назари жарф ба таъриху тамаддуни тоҷикон муҳайё намуд. Роҳнамо ва эҳғари мафкураи миллӣ дар омӯзиши масоили мазкур пеш аз ҳама Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон махсуб меёбанд. Маҳз тавассути фарҳанги давлатдорӣ Сарвари давлат пас аз Сомониён дар таърихи миллати тоҷик баъди чандин аср манофеъ ва аҳдофи миллӣ дар сиёсати давлат мақоми калидӣ ва меҳварӣ пайдо намуда, дарунмояи он ба муҳимтарин равандҳои сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангӣ табдил ёфт.

Тавачҷуҳ ва рӯҷӯи Пешвои миллат ба таърих аз ибтидои ба симмати Сарвари ҷумҳурии соҳибистиклол интиҳоб шуданашон бе ҳикмат набуд. Аввалан, дар давраи ниҳоят ҳассоси солҳои 90-уми асри гузашта, ки қисмат ва тақдирӣ ҷумҳурии тозаистиклол ва масъалаи пора-порашавӣ давлату миллати тоҷик ба миён омада буд, рӯ овардан ба гузаштаи миллат, оину суннатҳои арзишмандӣ аҷдодӣ ва ҳудогоҳию худшиносии миллӣ метавонист наҷотбахши кишвару миллат гардад. Зеро ба андешаи Пешвои миллат: «Ашхоси аз решаву насаби хеш канда, одатан, аз хотираи таърихӣ, гузаштаи пурифтиҳор ва мероси фарҳангии миллати худ бенасиб монда, чун махлуқи худпа-

раст, бемасъулият ва бегонапарвар ба камол мерасанд ва гирифтори тафаккури ғуломона мегарданд». Баъдан, таърихи ҷомеаи инсонӣ гувоҳ аст, ки танҳо «худшиносӣ ва ифтихори миллӣ пойдевори бақои миллати соҳиббэхтиром ва бофарҳанг аст. Миллате, ки забон, тафаккури миллӣ, таъриху адабиёт, расму оин ва арзишҳои фарҳангиашро кадр намекунад, пояҳои истиқлолияташро низ чандон дер пуштибонӣ карда наметавонад» ва ҳамзамон, «миллате, ки хотираи таърихӣ ва ҳувияти миллиашро поснамедорад, хоҳу ноҳақ гирифтори сарнавишти талху ғоҷибор» мегардад. «Воқеан, - таъкид менамоянд Пешвои муаззами миллат, - мактаби худшиносӣ, истиқлолият ва давлату давлатдорӣ миллӣ баробари чандин омилҳои айнию зехнӣ боз як омӯзгори хеле саҳтгиру нуктасанҷе дорад, ки онро таърих меноманд», зеро «таърих роҳи гузаштаву имрӯзу ояндаро пешорӯйи мо қарор дода, чун ҳақами одил гиреҳи бурду бохтҳои силсилаи давлату давлатдориҳои тоҷиконро бароямон мекушояд».

Пешвои муаззами миллат тавассути чунин ҳикмату фалсафаи таърих дар паёму суҳанрониҳо, дастуру супоришҳо, таҷлили санаҳои муҳими таърихӣ, арҷгузорӣ ба хидмату корномаҳои нухбағони таъриху фарҳанг, илму адаб, ҳифз ва эҳёи суннатҳои миллӣ, мақолаву асарҳои пурарзиш назари салим ва ҳақимонаи худро ба масоили гуногуни сабақомӯзи таърих иброз намуда, дар таҳқиқи саҳифаҳои рангини таърихи халқи тоҷик нақши арзандаву мондағор мегузоранд.

Тавачҷуҳи Пешвои муаззами миллатро беш аз ҳама, масоили таърихи кӯҳан ва тамаддуни бостонии тоҷикон ва нақши онҳо дар рушди фарҳанги башарӣ ба худ кашидааст. Асарҳои пурарзиши Пешвои муаззами миллат, ки

ба таҳлилу баррасии таърихи рангини миллат ва пайвастагии зичи он ба имрӯзу фардои кишвару миллат бахшида шудаанд, нақши мондагору муассир доранд.

Пешвои миллат дар шоҳасари «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» ва китоби «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ» пеш аз ҳама ба таърихи қадимтарин ва аҳди бостон тавачҷуҳ намуда, аз сабақҳои таърих, ба вижа аз нақши Шоҳроҳи абрешим чун пул дар гузаштаву имрӯза ва оянда, бозёфтҳо ва хазинаву дафинаҳои арзишманди аҳди бостон, марказҳои аввалин ва ғаҳвораи давлатдорӣ тоҷикон - Суғду Бохтар ва дигар арзишҳои таърихӣ фарҳангӣ, ки аз масъалаҳои меҳварӣ маҳсуб меёбанд, ёдовар шуда, мулоҳизаву андешаҳои судманд баён кардаанд.

Дар китоби «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» масъалаҳои мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд, ки ҳар яке чун мӯъҷизоти муҳими таърихи башар эътироф шуда, аз нақши мукаммалу фарҳангофарии ниёгон дар паҳнои таърих шаҳодат медиҳанд. Ин арзишҳои суннатӣ имрӯз низ асолати адолатхоҳӣ ва пайвандгарии наслҳоро идома медиҳанд. Пешвои муаззами миллат, аз ҷумла, Роҳи бузурги абрешимро чун пайвандгари гузаштаву имрӯз ва фардо нишон дода, Авасторо нахустин қомусномаи ҷаҳон муаррифӣ мекунад ва таъкид менамоянд, ки «Зардушт бори нахуст дар таърихи башарият арзишҳои ахлоқиро дар либоси дин ба ҷилва оварда, «рафтори нек, кирдори нек ва гуфтори нек»-ро сарманшаъи зиндагӣ ва оини ҳамешагии пайравони хеш қарор додааст».

Тавачҷуҳи Пешвои миллатро масъалаҳои густариши давлатдорӣ ва тамаддуни ориёӣ, рушди фарҳанги давлат-

дории тоҷикон дар замони Ҳахоманишиён, талошу истиқлолхоҳии ниёғони тоҷикон-бохтарихову суғдиҳо алайҳи аҷнабиёни юнониву мақдунӣ, омезиши фарҳанги баландпои ориёӣ бо фарҳанги юнонӣ ва нақши онҳо дар тамаддуни эллинӣ, ташаккул ва болоравии давлати юнониасоси Бохтар бештар ба худ ҷалб намудаанд. Андеша ва мулоҳизаҳои Пешвои миллат дар заминаи асноди арзишманди таърихӣ, баррасии пажухишҳои олимони ватаниву хориҷӣ ба миён омадааст. Чоп шудани ин асари бунёдии Сарвари давлат, ки зарурати таърихӣ ва таърихнигории замони истиқлолияти давлатӣ онро тақозо дорад, дар таърихшиносии миллӣ, ҳамзамон дар омӯзишу баррасии таъриху тамаддуни ориёӣ чун дастоварди бузург арзёбӣ мешавад. Аз тарафи дигар таҳқиқоти мазкур баробари пажухиши ҷиддии илмӣ будан чун дастуру роҳнамо ва барномаи фаъолияти олимону муаррихон ва муассисаҳои илмӣ ва таълимии таърихии ҷумҳурӣ хизмат хоҳад кард.

Таҷлили санаҳои муҳими таърихӣ, баргузориҳои ҷашни чехраҳои мондагори миллат ва шаҳрҳои бостонию ёдгориҳои нодири таърихӣ, ки бо ҳидояту ташаббуси пайғиронаи Пешвои муаззами миллат баргузор мегарданд, гувоҳи арҷгузорӣ ва эҳтиром ба гузаштаву имрӯзаи миллат маҳсуб меёбад. Дар ин раванд метавон аз ҷашнҳои пуршукӯҳи 1100-солагии Давлати Сомониён, 2700-солагии Авасто, Соли тамаддуни ориёӣ эълон шудани соли 2006, 2500-солагии Истаравшан, 2700-солагии Кӯлоб, 3000-солагии Ҳисор, ки ҳар яке бо як шукӯҳи хоса доир гашта, дар худшиносии милливу таърихии ҷомеаи кишвар нақши муассире гузоштанд, ёдовар шуд. Таҷлили 5500-солагии шаҳри Саразми бостонӣ, ки ба рӯйхати ҷашнвораҳои ҷаҳонии ЮНЕСКО дар солҳои 2020-2021 шомил шудааст,

сентябри соли 2020 баргузор гардид, ки боз як ташаббуси дигари Пешвои миллат дар роҳи таҳкими худшиносии таърихӣ ҷомеаи имрӯза мебошад.

Эҳё ва ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ халқи тоҷик дар фаъолият ва сиёсати хирадмандонаю ватанпарваронаи Пешвои миллат нақш ва ҷойгоҳи хосаро соҳиб аст. Пешвои миллат бо садоқат ва арҷгузорӣ изҳор менамоянд, ки «сарзамини аҷдодии тоҷиконро метавон осорхонаи ҷовидонаи таърих номид. Ва ин осорхона бароямон аз афтидану хестанҳо, сӯхтану сохтанҳо, шикастану пайвастанҳо ва чун мурғи самандар аз хоку хокистар эҳё шудану бори қисмат ба дӯш кашидани миллати ҷонсаҳту сарбаланди тоҷик қиссаҳо мегӯяд». Зеро Пешвои миллат аз саҳифаҳои кӯхани диёр, аз осори шахристонҳои вайронаву нимвайронаи сарзамини аҷдодӣ, аз миёни гарду чанги асрҳо нақши гузаштаро ҷуста, шефтаи ҳунари волои шахрсозию ҳунармандӣ ва ақлу заковати офарандагии ниёгон гардида, бо назари ҳақимона ва муҳаббату садоқат ба миллату таърихи кӯхани он ҷомеаи кишварро пайгирона ба ҳифзу ниғаҳдошт ва таҳқику омӯзиши ёдгориҳои нодири бостонии аҷдодӣ ҳидоят ва роҳнамоӣ менамоянд. Дар замони соҳибистиклолӣ таҳқику омӯзиши ёдгориҳои нодири таърихӣ ҳудуди кишвар, ки беш аз се ҳазор ададро ташкил медиҳанд, вусъати тоза пайдо намуда, барномаҳои давлатии гуногунмуҳлати ҳифзи мероси таърихиву фарҳангӣ таҳия ва қабул гардиданд. Дар доираи ин барномаҳо лоиҳаҳои таъмиру таҷдиди осори нодири аҳди бостони кишвар, таҳқику омӯзиши комили онҳо аз диди бостоншиносӣ ва аз назари асолату моҳияти фарҳангиву маънавӣ барои ҷомеаи имрӯзаи кишвар ба роҳ монда шудааст.

Маҳз дар доираи чунин барномаҳо омӯзиш ва лоиҳаҳои таъмиру таҷдиди ёдгориҳои Муъминобод, Муғтеппа, Санҷаршоҳ, Вомар, қалъаҳои Хучанд, Хулбук, Кӯлоб, Шахритус, Исфара, дайри буддоии Ачинатеппа, Тахти Сангин, Саразми бостонӣ, Ямчун, Шайдони Сари Хосор, ёдгориҳои Кангурт, Золи Зар, Фархор, Рошткаља, Мурғоб ва амсоли онҳо дар замони Истиқлолият ба роҳ монда шуданд.

Дар замони соҳибистиқлолӣ омӯзиш ва таҳқиқи бостоншиносии қаламрави кишвар вусъати тоза пайдо намуд ва теъдоди экспедитсияҳои археологӣ бо ҷалби мутахассисони шинохтаи ҷумҳурӣ ва хориҷи кишвар ба маротиб афзуд. Дар ин самт фаъолияти бостоншиносони Академияи миллии илмҳои Тоҷикистонро махсус таъкид кард, ки шумораи ковишҳо ва ҳафриётҳои бостонӣ сол ба сол дар ҳудуди ҷумҳурӣ густариш ёфта, саҳифаҳои нави таърихи рангини ниёконро ошкор ва дастраси ҷомеаи кишвар ва ҷаҳон мегардонанд. Танҳо дар давоми соли 2019 аз ҷониби Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш 22 экспедитсияи археологӣ ташкил шуд, ки аз ин 12 экспедитсияи муштараки сатҳи байналмилалӣ буд. Бостоншиносони Академияи илмҳо дар мавзӯҳои Кангурттут, Фархор, Хонақоҳ, Кӯлдара, Хулбук, Саразми бостонӣ, Панҷакенти кӯҳна, Ҳисорак, Карон, Санҷаршоҳ, ёдгориҳои ҳудуди ноҳияҳои Рошткаља, Мурғоб, Шаҳринав, Ҳисор, Турсунзода, Данғара, Ҷалолуддини Балхӣ ва мавзӯҳои дигар қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ бурданд. Дар омӯзиши таърихи қадим ва бостоншиносии ҳудуди ҷумҳурӣ ҳамкорони хориҷӣ, ба вижа бостоншиносон аз Федератсияи Руссия, Олмон, Фаронса, Португалия, Дания ва кишварҳои дигар баробари му-

ҳаққиқони чумхурӣ нақши муассир доранд. Минбаъд низ Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон доираи омӯзиши археологии ҳудуди кишварро бо ҷалби мутахассисон вусъат дода, барои пурра фаро гирифтани раванди омӯзиши ёдгориҳои бостонии кишвар фаъолият хоҳанд намуд.

Пешвои муаззами миллат на танҳо тавассути асарҳо ва суханронии худ оид ба ҳифз ва эҳёи таърихи бостонии миллати тамаддунофари тоҷикро ҳидоят менамоянд, балки ҳангоми сафарҳои корӣ, баробари ба даст омадани имконияти аввалин аз рафти таҳқиқу омӯзиш ва ниғаҳдошти ёдгориҳои таърихии кишвар огаҳӣ пайдо намуда, барои ҳифзу барқарорсозӣ ва дастраси сайёҳони ватанию хориҷӣ гардидани онҳо тадбирҳои мушаххас меандешанд. Маҳз бо мақсади арҷгузорӣ ва ҳимоя аз мероси ғании фарҳангии ниёкон Пешвои миллат аз ёдгориҳои нодир ва бостонии шаҳри Саразм, Хулбук, Мунк, Қалъаи Хучанд, ёдгориҳои Кубодиён, баҳусус Тахти Сангин, осори давраи қадим ва асри миёнаи Ховалингу Тавилдара, ноҳияҳои Ҳамадонӣ, Ҳисор, Дарвоз, Истаравшан, Спитамен, Балҷувон, Исфара ва дигар мавзӯҳо дидан намуда, баҳри эҳё ва тармиму барқарорсозии онҳо саҳми худро гузоштаанд. Чунончи, моҳи августи соли 2003 ва сентябри соли 2005 ду маротиба аз ёдгории нодире давраи энеолит ва аҳди биринҷии Саразми бостонии шаҳри Панҷакент дидан намуданд. Моҳи сентябри соли 2005 ҳангоми сафари навбатии кории худ ба шаҳри Панҷакент бо корҳои ҳафриётӣ ва пажӯҳиши бостоншиносон дар мавзеи Саразм ошно шуда, ин ёдгории нодирро ҳамчун зиёратгоҳ ва яке аз хатсайрҳои асосӣ барои меҳмонони Форуми ҷаҳонии тоҷикон интиҳоб карданд. Дар ин замина Пешвои миллат назди масъулони соҳа ва бостоншиносон вазифа гузоштанд,

ки ҳафриётҳои Саразм рӯпӯш карда шуда, ҳуччатҳои зарурӣ барои шомил сохтани ин ёдгори ба Феҳристи фарҳанги моддии ҷаҳонии ЮНЕСКО омода карда шавад. Бо ин иқдоми мондагори Пешвои муаззами миллат дар роҳи эҳё, таҷдиду тармим ва абадӣ гардонидани намунаҳои мероси маънавии ниёкон дар давоми солҳои 2003-2005 панҷ ҳафриёти Саразм рӯпӯш карда шуда, ҳудуди он бо панҷарадевори мустаҳкам зери ҳифозат гирифта шуд. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 сентябри соли 2001 Саразми бостонӣ мамнуъгоҳи таърихӣ-бостоншиносӣ эълон гардид.

Моҳи апрели 2007 Пешвои миллат Ҳангоми сафари қорӣ худ ба ноҳияи Қубодиён аз мавзеи таърихӣ Таҳти Сангин дидан намуданд. Ин мавзеи таърихӣ дар наздикии сарҳади Тоҷикистон бо Афғонистон ҷойгир буда, яке аз ёдгориҳои пурарзиши таъриху фарҳанги тоисломии тоҷикон маҳсуб меёбад. Шаҳристони Таҳти Сангин дар масоҳати зиёда аз 80 гектар ҷой гирифта, атрофи онро деворҳои баланди мудофиавӣ ишғол намудааст. Ин мавзеи таърихӣ солҳои тӯлонӣ аз ҷониби бостоншиносони шӯравӣ ва хориҷӣ омӯхта шуда бошад ҳам, то ҳол тамоми ҳудуди шаҳр ва мавзеҳои атрофи он ба таври пурра таҳқиқ наёфтааст.

Тавачҷуҳи Пешвои миллатро маъбади оташ бо дарозӣ ва паҳноии 51x51 м., биноҳои истиқоматӣ, қосибӣ ва амборҳо, толори сафеди мураббаъи андозааш 12x12 м., чор сутуни қалони он, деворҳои баландиашон то 5 м., оташқадаҳо, муҷассама ва ашёи дигари шаҳристони Таҳти Сангин, ки дар ҳолати хуб маҳфуз мондаанд, бештар ба худ ҷалб намуданд. Шумораи бозёфтҳои ин мавзеъ беш аз 12 ҳазор ашёро ташкил медиҳад, ки ҳамаи он дар Осорхонаи

миллии бостонии Тоҷикистон нигоҳ дошта мешаванд. Ин ашёҳо асосан аз тилло, нукра, биринҷ, оҳан, оҷ (устухони фил), шиша, санг, гач, гил мебошанд ва анвои гуногуни аслиҳои ҷангӣ ба мисли найза, пайкон, шамшер, ханҷар, сипар, хӯд ва ғайра низ мавҷуданд, ки дар ҳолати хеле хуб маҳфуз мондаанд. Ба андешаи олимони дафинаи бебаҳое, ки бо номи «Ҳазинаи Амударё» машҳур ва дар осорхонаи марказии Лондон маҳфуз буда, аз ҳамин дафина интиқол ёфтааст.

Тавачҷуҳ ва ташрифи бевоситаи Пешвои миллат ба Таҳти Сангин ба олимони ва онҳое, ки ба омӯзишу ҳифз ва арҷгузорию осори таърихию фарҳангии бостонӣ дилбастагӣ доранд, умеди тозае пайдо намуд, зеро маҳз сиёсати фарҳангпарваронаю миллатдӯстонаи Сарвари ҷумҳурӣ маншаъи асосии рӯҷӯи ҷомеаи кишвар ба таъриху тамаддуни арзишманди ниёкон гардида буд. Дар ин сафари худ низ Пешвои муаззамии миллат олимону масъулони соҳаро ба он муваззаф намуданд, ки оид ба ҳифз, омӯзиш ва ба ҳолати дилхоҳ овардани ин мавзеи нодири таърихӣ дархосту пешниҳодоти ҳудро омода намуда, ҳарчи тезтар ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ирсол намоянд. Ҳамзамон Пешвои миллат иброз доштанд, ки имрӯз зарурати аз Лондон ба ватани аслии худ баргардонидани «Ҳазинаи Амударё» ба миён омадааст.

Беҳтарин роҳи беҳдошт ва муаррифии ёдгориҳои қадимаи кишвар таҷлили санаҳои таърихӣ ва қабули барномаҳои мақсадноки давлатӣ, ҷалби ташкилоту созмонҳои илмию фарҳангии ватаниву хориҷӣ барои амалишавии ин мақсади наҷиб мебошад. Агар аз мавзеи имрӯз моҳият ва пайомади ҷашнҳо ва таҷлили санаҳои таърихию ба

мизони андеша гирем, ҳар кадоме аз онҳо дар худшиносии милливу таърихии ҷомеаи кишвар мақоми хос доранд.

Қадами нахуст дар таҷлили чунин санаҳо ҷашни 2500-солагии шаҳри қадимаи тоҷикон – Истаравшан буд, ки 10 сентябри соли 2002 бо ширкат ва суҳанронии Пешвои миллат баргузор гардид. Пешвои миллат ҳангоми суҳанронӣ бо ифтихор таъкид намуданд, ки мардуми тоҷик аз қадим мардуми шаҳрдору шаҳрнишин буда, имрӯз сарзамини аҷдодии онҳоро метавон осорхонаи ҷовидонаи шаҳрҳои таърихӣ номид. Ин осорхона барои насли имрӯзу фардои кишвар аз Хучанди бостонию Искандарияи Ақсо, Истаравшану Курушкадаи овозадор, Саразми бостонию Панҷакенти қадим, Тахти Сангину Кайқубодшоҳ, Шаҳритусу Айвачи куҳанбунёд, Золи Зару Ҳулбуки бостонӣ ва садҳо шаҳристонӣ куҳандиз, коҳу кӯшкҳои барҳаво, оташкадаву ибодатхонаҳои қадим, қорвонсарою растаҳои ҳунармандӣ, яъне аз гузаштаи басо дуру сарнавишти пурифтхори ниёгон, созандагӣю офарандагӣю онҳо паём медиҳад. Истаравшан яке аз беҳтарин намунаи ҳунари шаҳрсозӣю шаҳрдорӣю тоҷикон буда, ҳар пора-хишту поҳсадевори осори куҳани он аз тамаддуни қадима, давлату давлатдорӣю куҳанбунёд ва созандагӣю ободкорӣю миллати сарбаланди тоҷик қисса мекунад. Мувофиқи маълумоти таърихӣ ҳанӯз Куруши Кабир истехкоми ҳарбии Курушкадаро дар интиҳои марзҳои шарқии мамлақати паҳновараш бунёд ниҳода буд, ки ба андешаи бостоншиносон он дар ҳудудҳои кунунии Истаравшан ё худ Курқат воқеъ будааст. Сокинони ин шаҳри таърихӣ, ба вижа 18 ҳазор ҳимоятгарони қалъаи Курушкада, ки бо ҳидоятӣ қаҳрамони халқи тоҷик Спитамен ба лашкари истилогари юнону мақдунӣ муқовамати ҷиддӣ намуда,

борҳо ба онҳо зафар ёфтаанд, душманро ба ақибнишинӣ маҷбур намуданд.

Баробари он Истаравшани таърихӣ намунаи беҳтарини тарзи зиндагии шаҳрнишинӣ, дастоварду арзишҳои фарҳангӣ аз қабилӣ санъати меъморию шаҳрсозӣ, тичорат, косибӣю хунармандии гузаштагонӣ мо мебошад. Пешвои миллат таъкид намуданд, ки чашнгирии 2500-солагии Истаравшан ва умуман ба ёд овардани таърихи қадима ба он хотир аст, ки мо мехоҳем таърихи гузаштаи миллат ва давлату давлатдорӣ худро хубтар донем, ба қадри тамаддун ва арзишҳои фарҳангии ниёгон бирасем, забони шевои модарӣ ва мероси оламгири ниёгонро пос дорем, дар зерӣ парчами Тоҷикистони озод истиқлолиятро якпорчагии Ватан ва ваҳдати миллиро ҳифз намоем. Аз он ифтихор дошта бошем, ки дар аҳди бостон, ба вижа дар масири Роҳи бузурги абрешим шаҳрҳои тоҷикнишини Бухорову Самарқанд, Хучанду Саразм, Устурушану Панҷакент, Леваканду Мунк, Ҳулбуку Тамлиёт, Фархору Андичароғ, Қубодиёну Шаҳритус ва амсоли онҳо ҳамчун бузургтарин марказҳои тичоратӣ, илму фарҳанг ва ҳунари воло нақши муассир доштанд.

Яке аз ёдгориҳои нодири таърихии кишвар ин Муғтеппа мебошад, ки дар ҳудуди ноҳияи имрӯзаи Истаравшан ҷойгир аст. Ин ноҳия бо ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ ва меъмории худ, ки зиёда аз 150 ададро ташкил медиҳанд ва ҳар яки аз онҳо таърихи аз 300 то 1500- сола доранд, мавзеи диққатҷалбкунанда дар хатсайри сайёҳии ҷумҳурӣ мебошанд. Баробари Муғтеппа дар ноҳияи Истаравшан ёдгориҳои дигар ба мисли мақбараҳои Хоча Абдурахмони Авф (асри VIII) ва Хоча Абдуқодири Ҷелонӣ (асри XV), Боботағои Валӣ (асри XV), Сари Мазор

(асри XVI), маҷмааи меъмории Ҳазрати Шох (асрҳои XVII-XIX), Чоргумбаз (асри XIX), Савристон мавҷуданд, ки ҳар яки он намунаи бехтарини муаррификунандаи мероси бузурги таърихӣ миллати тоҷик ва ҳунари наҷҷорону наққошон, кандакорон ва дигар ҳунармандон шаҳру ноҳия мебошанд.

Бо шарофати эълон шудани соли 2018 «Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ», ки бо ташаббус ва ҳидояти бевоситаи Пешвои миллат дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи декабри соли 2017 манзур гардид, Муғтеппа аз нав тармиму таъмир шуд ва ба як нуқтаи ҷолибу тамошобоби сайёҳони ватанию хориҷӣ табдил ёфт. Пешвои муаззами миллат моҳи июни соли 2018 аз ин мавзеи таърихӣ дидан намуда, дар мулоқоти хеш бо меҳмонон ва мардуми ноҳия бори дигар изҳор намуданд, ки «Истаравшани бостонӣ яке аз чунин шаҳрҳои қадимтарини Осиёи Марказӣ буда, таъриху тамаддун, адабу фарҳанги дерина дорад ва тайи асрҳои зиёд дар ҳаёти иқтисодиву иҷтимоӣ ва маънавию фарҳангии минтақа нақши муассир бозидааст. Номи Истаравшан дар сарчашмаҳои кӯҳани таърихӣ дар қатори бузургтарин шаҳрҳои минтақаи Осиёи Марказӣ зикр гардидааст». Ҳамзамон Пешвои миллат таъкид ба он намуданд, ки шаҳри Истаравшан бо теъдоди зиёди қалъаҳои аз дигар шаҳрҳои минтақаи Осиёи Марказӣ фарқ менамояд. «Имрӯз номи ин ёдгориҳои кӯҳани таърихӣ, таъкид намуданд Пешвои миллат, - дар деҳаву гузарҳои шаҳр побарҷо мондаанд, ки аз ҷумлаи онҳо Қалъаи Муғ, Қалъаи Баланд, Қалъачаи Калон, Қалъаи Меҳтар, Қалъачаи Гули Зард, Қалъачаи Бакавул, Қалъачаи Араб ва монанди онҳо мебошанд». Махсусан, Муғтеппа, ки тибқи андешаи

бостоншиносон ба асри панчи то милод мансуб аст, дар баландии 1040 метр аз сатҳи баҳр бунёд ёфта, худуди он 6 гектар ва девори атрофаш 600 метрро ташкил медиҳад, нодиртарин намунаи унсурҳои меъморӣ суннати гузаштагони мо мебошад. Тармиму таҷдид ва барқарорсозии ин ёдгори низ бо ташаббус ва ҳидояти Пешвои миллат тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуқӯъ омад. Пешвои миллат рост омадани иқдомро ба Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардуми дар арафаи ҷашни 21-солагии Ваҳдати миллии фоида неку рамзӣ ва тухфаи арзанда эълон намуданд. Ҳамзамон Пешвои миллат таъкид бар он намуданд, ки «Таҷдиду барқарорсозии ин маҷмааи бузург дар соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ имконият фароҳам меорад, ки сайёҳону меҳмонони дохиливу хориҷӣ ба тамошои ин намунаи барҷастаи меъморӣ ва ёдгории дорой таърихи куҳан бештар ҷалб карда шаванд».

Санаи муҳими дигари таърихӣ, ки бо ташаббус ва ибтикори бевоситаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон моҳи сентябри соли 2006 ҷашн гирифта шуд, 2700-солагии шаҳри бостонии Кӯлоб буд. Пешвои миллат дар суҳанронии худ бо ифтихор ва шукргузорӣ аз соҳибдавлативу давлатдорӣ миллии тоҷикон таъкид намуданд, ки маҳз ба шарофати он имрӯз мо ба бузургдошти таъриху фарҳанги оламшумули худ имконияти густурда пайдо кардаем. Сентябрь соли 2006 мардуми шарифи Тоҷикистон якбора се ҷашн - Истиқлолияти давлатӣ, Соли бузургдошти тамаддуни ориёӣ ва 2700-солагии шаҳри бостонии Кӯлобро ҷашн гирифтанд. Ҳамаи ин аз баракати Истиқлолияти давлатӣ ва сиёсати миллатпарваронаю фарҳангдӯстонаи Пешвои миллат маншаъ гирифта, баҳри таҳкими худшиносӣ ва

ифтихору хувияти миллии чомеаи имрӯзаи кишвар нақши муассир мегузорад.

Чашн гирифтани 2700-солагии Кӯлоб бори дигар ишора ба он буд, ки тоҷикон аз ҷумлаи халқҳои қадимтарини дунё маҳсуб ёфта, бо шахрсозиву шахрдории худ дар рушди тамаддуни башарӣ саҳми арзанда гузоштаанд. Дар радифи дигар шахрҳои бостонии Осиёи Марказӣ, ки бо хунари оӣ ва завқи бениҳоят баланди шахрсозии ниёгон бунёд ёфтаанд, шахрҳои бостонии Бохтару Хатлони қадим намунаи барҷастаи заҳмату хунар ва санъати волои меъмории гузаштагонӣ мо буда, дар таърихи миллати соҳибтамаддуни тоҷик нақши боризро соҳибанд.

Таърихи қариб сеҳазорсолаи шаҳри Кӯлоб далел ба он аст, ки ин минтақа ва водии Вахш ҳанӯз аз замонҳои қадимтарин макони сукувати одамони ибтидоӣ будааст ва ёдгориҳои бостонии мансуб ба давраҳои неолит, энеолит, аҳди биринҷ ва асрҳои VII-VI пеш аз мелод, ки дар ин минтақа пайдо карда шуданд, аз ин шаҳодат медиҳанд. Ҳафриёти бостоншиносӣ, омӯзишу таҳқиқоти солҳои охир низ шаҳри қадима ва маҳсули тамаддуни пешрафта будани Кӯлобро пурра собит менамоянд. Кӯлоб ҳамчун шаҳр ва минтақаи таърихию фарҳангии Хуталони Бузург дар равандҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии Хуросону Мовароуннаҳр дар ҳама марҳалаҳои таърихӣ нуфузу эътибори баланд дошт. Дар асрҳои миёна Хатлон қаламрави ниҳоят паҳноеро ташкил медод ва тибқи сарчашмаҳои таърихӣ дар минтақаи Кӯлоб шахрҳои зиёде ба мисли Искандара, Хулбук, Тамлиёт, Мунк, Маранд, Андичароғ, Форғар, Рустамбек, Корбанг, Борсориг ва амсоли онҳо мавҷуд буданд, ки осори баъзе аз онҳоро бостоншиносон дар ҳудуди ноҳияҳои кунунии Кӯлоб,

Восеъ, Данғара, Ховалинг, Ҳамадонӣ, Фархор ва Балҷувон пайдо кардаанд.

Пешвои муаззами миллат дар баромади худ ба ифтихори 2700-солагии Кӯлоб рӯзи 10 сентябри соли 2006 доир ба нақши Кӯлобшаҳр ва минтақа дар масири таърихи миллат, қаҳрамонию созандагии мардуми ин минтақа, ба вижа шуҷоату мардонагии сокинони он дар мубориза ба муқобили аҷнабиёну бегонагон ба монанди юнону мақдуниҳо, арабҳо, муғулҳо, фишору таъзиқи қабоили кӯчии турк, сиёсати золимонаи хонадонҳои туркии ҳукмрони минтақа, баҳусус хонадони манғития муфассал суҳангуфта, таъкид намуданд: «Дар замири мардуми мо меҳру муҳаббат нисбат ба Ватан аз азал ҷой гирифтааст ва тавассути андешаву ғуруру ифтихори миллӣ, тавре ки зикр шуд, на танҳо забону адабиёту фарҳанги хешро густариш доданд, балки бо асолати тамаддунсозиву бунёдкорӣ ҳастии миллат ва нигоҳдории сарзамини аҷдодии худро таъмин карда тавонистанд».

Паҳлӯи дигари ҷашнгирии санаҳои таърихӣ ва ё шаҳру ёдгориҳои қадима дар он зоҳир меёбад, ки маҳз тавассути омодагӣ ба баргузории ҷунин маъракаи ҷорабиниҳо дар шаҳру минтақаҳои кишвар қорҳои созандагӣю бунёдкорӣ вусъати тоза пайдо мекунанд. Аз ҷумла, вобаста ба иҷрои қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баргузории ҷашни 2700-солагии шаҳри Кӯлоб» аз ҳисоби бучети давлатӣ ва маблағҳои вазорату идораҳои гуногун ва соҳибқорони алоҳида дар маҷмуъ дар шаҳри Кӯлоб зиёда аз 120 иншооти хурду калон бунёд гардиданд.

Моҳи октябри соли 2013 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳангоми ташрифи худ ба ноҳияи Дарвоз аз бозмондаҳои

ёдгории нодири ин минтақа – Қалъаи Карон дидан намуданд. Ёдгории Каронро низ бостоншиносони чумхурӣ дар замони Истиқлолият кашф намуда, барои таҳқиқу омӯзиши пайвастаи он шуруъ намуданд. Ба андешаи бостоншиносон ин шаҳр тақрибан таърихи 4000 сола дошта, мансуб ба тамаддуни ориёии бостонӣ будааст. Маъбадҳое, ки дар натиҷаи ҳафриёти бостоншиносӣ пайдо шудаанд, ба пайравони оини зардуштӣ будани сокинони он ишора мекунанд. Аз ин мавзё осори зиёди давраи қадима, аз ҷумла, маъбади панҷманори оташ, маъбади об, ду маъбади бод, осиеби бодӣ, лавҳи китоби «Авасто», майдони калони чавгонбозӣ, маҷлисгоҳ ва биноҳои маъмурию истиқоматӣ бозёфт шуданд.

Ҳангоми суханронии хеш дар ҳузури фаъолону сокинони ноҳия Пешвои миллат изҳор намуданд, ки «бо корҳои анҷомдодаи бостоншиносони тоҷик дар қалъаи Карон, ки воқеан таърихи хеле куҳан дорад, шинос шудем. Тибқи сарчашмаҳои бостоншиносӣ шаҳри Карон дар қаламрави Мовароуннахру Хуросон ёдгории камназир ба ҳисоб рафта, бо санъати меъмории махсус дар майдони 32 гектар ҷойгир шудааст. Бинои қалъа аз хишти пухта сохта шуда, лӯлаҳои сафолин ва дигар осори аз он кашфшуда шаҳодат медиҳанд, ки аҷдоди мо ҳанӯз дар замонҳои қадим, дар ин минтақаи кӯхистон, дар баробари дигар пешравиҳо аз корезу гармба ва дигар шабакаҳои обрасонӣ васеъ истифода мекардаанд». Аммо баробари он, Пешвои миллат изҳори нигаронӣ намуданд, ки барои пурра муайян кардани тамоми паҳлуҳои меъморию таърихӣ қалъа ва аризишмандии ин ёдгорӣ бостоншиносон ва дигар мутахассисонро зарур аст, ки корҳои ҳафриётиву омӯзиширо боз ҳам вусъат диҳанд.

Бо ташаббус ва ҳидояти Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тирамоҳи соли 2015 3000-солагии маданияти қадимаи Ҳисор чашн гигафта шуд. Омодагӣ ва баргузори ин чашн ба мисли чорабиниҳои дигар бевосита таҳти назорати пайваस्ताи Сарвари давлат буд. Мақсад аз таҷлили ин чашн арҷгузорӣ ба таъриху фарҳанги пурифтихори гузаштагон, эҳё намудани оину суннатҳои неки аҷдодӣ, тарғиби таъриху фарҳанги пурғановати миллий ва бештар аз ҳама ҳифзу ниғадошти ёдгориҳои моддиву маънавии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёфт. Ҳамзамон, дар ин чо низ бо шарофати таҷлили ин санаи таърихӣ корҳои зиёди созандагиву бунёдкорӣ ба анҷом расиданд. Масъалаи ба кулӣ тағйир додани инфрасохтори шаҳр ва бунёди шаҳри ҳозиразамон бо ғунҷоиши 55 000 аҳолии матраҳ гардид. Нақшаи генералии шаҳри Ҳисор барои солҳои 2012-2032 бо илова намудани 330 гектар замин ба ҳудуди ҳозираи он тасдиқ карда шуд.

Пешвои муаззами миллат доир ба мақсад ва манфиати чунин маъракаву чорабиниҳо зимни суҳанронии хеш изҳор намуданд, ки «Ҳадафи асосии ҳар гуна чашну чорабинӣ обод кардани ин ё он ғӯшаи диёрамон, такони ҷиддӣ бахшидан ба пешрафти шаҳру ноҳияҳои кишварамон ва фароҳам овардани шароити беҳтари зиндагӣ барои ҳамватанонамон мебошад». Танҳо дар доираи омодагӣ ба таҷлили чашни 3000-солагии Ҳисор сохтмон ва барқарорсозии 223 иншоот ба нақша гирифта шуда, омӯзиши археологӣ ва корҳои ҳафриётӣ дар мавзевҳои «Қасри ҳоким», «Қалъаи Ҳисор» ва дигар ёдгориҳои таърихӣ вусъати тоза пайдо намуд.

Ҳисор ҳамчун яке аз шаҳрҳои таърихӣ ва марказҳои муҳими фарҳангиву иқтисодӣ дар тӯли таърихи халқи тоҷик мақоми хосаро соҳиб мебошад. Пешвои миллат дар баромади хеш аз таърихи рангини шаҳр ва водии Ҳисор, рушд ва нақши он дар марҳалаҳои гуногуни таърихи халқи тоҷик, ёдгориҳои нодири бостонию меъморӣ ва марказҳои хунармандии он ёдовар шуда, таъкид карданд, ки «мулки Ҳисор таърихи ниҳоят қадима дошта, кохи бегазанд ва намунаи маданияти шаҳрсозиву шаҳрдорӣ ва кишоварзиву хунармандии халқи тоҷик ба ҳисоб меравад».

Ҳисор тибқи маъхазҳои таърихӣ аз замонҳои қадим бо номҳои Шумон, Ҳисор ва Ҳисори Шодмон мавҷуд будааст, вале номи аслии он «Шумон» аст, ки ба андешаи мутахассисон вожаи авастой буда, маънояш «нишастгоҳи баланд» ва ба гуфтаи муаллифи «Худуд-ул-олам» «кохи борақӯх» аст. Дар масири Роҳи бузурги абрешим Ҳисор ҳамчун маркази тичоратию хунармандӣ ва минтақаи пайваस्तкунандаи манотиқи Фарбу Шарқ нақши калидӣ доштааст.

Эҳё ва азнавбарқарорсозию муаррифии яке аз нодиртарин ёдгориҳои минтақаи Осиёи Марказӣ - шаҳри Саразми бостонӣ, ки арзишмандтарин бозёфти илми бостоншиносии тоҷик дар даҳсолаҳои охир аст, маҳсули сиёсати хирадмандонаю ҳақимонаи Пешвои миллат мебошад. Чи тавре ки дар фавқ зикр шуд, Пешвои миллат ҳанӯз дар ибтидои солҳои духазорум аз ин мавзеи таърихӣ ду маротиба дидан намуда, барои тармиму таҷдид ва муаррифии он ба ҷомеаи ҷаҳонӣ тадбирҳои мушаххас ва амалӣ андешида буданд. Ба зами он маҳз бо ҳидоят ва ибтиқори Пешвои миллат ин ёдгории таърихӣ ва куҳан ҳамчун

нахустин ва калонтарин маркази тамаддуни кишоварзӣ, хунармандӣ ва шаҳрсозии минтақаи Осиёи Марказӣ 31 июли соли 2010 ба Феҳристи мероси фарҳангии умумибашарии ЮНЕСКО ворид гардид.

Воқеан, Саразм ягона ёдгории аҳди энеолит ва ибтидои асри биринҷ дар Осиёи Марказӣ буда, ба миёнаи ҳазорсолаи IV ва ибтидои ҳазорсолаи III то мелод мансуб аст, ки дар ин давра тамаддуни кишоварзӣ, хунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон ибтидо мегирад. Ин хулосаи илмӣ дар заминаи таҳқиқоти тӯлонии олимони ватанию хориҷӣ дар чандин ҳамоишҳои байналмилалӣ ибраз гардид ва вобаста ба таърих ва пажӯҳиши Саразм силсилаи асарҳову мақолаҳои зиёди илмӣ-таҳқиқотии олимони ватанию хориҷӣ бо забонҳои гуногун ба ҷоп расидааст. Пешвои миллат доир ба нодир ва арзишманд будани ин ёдгорӣ чунин таъкид менамоянд: «Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки бозёфтҳои маданияти қадимаи халқи тоҷик ба ҳазорсолаи чоруми то мелод мансуб буда, аввалин шаҳрҳову нахустин давлатҳои таърихӣ мо дар ҳамин сарзамин ба вучуд омадаанд, ки намунаи беҳтаринашон шаҳраки қадимаи Саразм мебошад». Ҳамзамон ботакрор изҳор менамоянд, ки «Саразм- ҳазинаи тиллоии таърихи халқи тоҷик мебошад».

Таҷлили 5500-солагии Саразми бостонӣ ҳам, бо ибтиқори бевоситаи Пешвои муаззами миллат тасмим гирифта шуд. Дар вохӯрӣ бо намояндагони зиёиёни кишвар 19 марти соли 2018 Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бори дигар таваҷҷуҳ ба омӯзиш ва таҳқиқи мероси бостонӣ, ҳифзи арзишу суннатҳои милливу мардумӣ ва ёдгориҳои таърихӣ намуда, таъкид намуданд, ки «таърих ойнаи ҳар як

халку миллат мебошад. Мо бояд ин ойинаро ҳамеша бегубор нигоҳ дорем, то ки мардум, махсусан наврасону ҷавонон роҳи пуршарафи тайкардаи халқамонро дар он равшану возеҳ дида тавонанд». Таҳқиқи пайваставу муназзами мероси таърихӣ ва тарғиби суннатҳои мардумиро Пешвои миллат «вазифаи муҳимтарини намояндагони илму маориф, аҳли эҷод ва ҳамаи зиёиёни кишвар» эълон намуда, доир ба ёдгории нодир ва кӯҳани Саразм чунин изҳори ақида намуданд: «Ҳукумат аз соли духазорум ба ёдгории Саразм ҳамчун намунаи барҷастаи осори таърих таваҷҷуҳ зоҳир карда, бо қарори худ Маркази ташаккули тамаддуни кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон «Мамнуъгоҳи таърихӣю бостоншиносии Саразм»-ро таъсис дод». Дар ҳамин вохӯрӣ, дар ҳузури зиёиёни мамлакат Пешвои миллат эълон доштанд, ки «Дар робита ба ин, бо назардошти аҳамияти шаҳри қадимаи Саразм пешниҳод менамоем, ки соли 2020-ум 5500-солагии Саразми бостонӣ ҳамчун маркази ташаккули маданияти кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон ҷашн гирифта шавад».

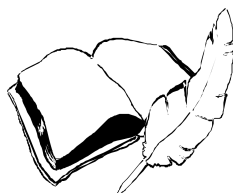
Дар заминаи ин ибтикори начиби Пешвои миллат Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба ҷашн гирифтани 5500-солагии шаҳри Саразми бостонӣ аз 2 майи соли 2019 таҳти №195 қарори дахлдор қабул намуда, нақшаи чорабиниҳо ҷашнро тасдиқ кард. Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон низ дар заминаи ин қарор нақшаи чорабиниҳои худро аз 6 майи соли 2019 таҳти №51 мураттаб намуд. Вобаста ба ин санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ 12 сентябри соли 2020 таҷлили 5500-солагии шаҳри Саразми бостонӣ дар сатҳи байналмилалӣ бо даъвати меҳмонону олимони шинохтаи хоричӣ баргузор гардид. Макони бар-

гузории ин ҳамоиши сатҳи баланди илмию фарҳангӣ Саразми Панчекати бостонӣ муқаррар шуд.

Таҷлили чашни 5500-солагии Саразми бостонӣ воқеан барои таҳқиқ ва омӯзиши ин ёдгории нодир давраи комилан навро ибтидо гузошт. Пеш аз ҳама ковишҳои бостоншиносӣ ва омодаسازیи ҳафриёт ба чашн бо суръати дучанд вусъат пайдо намуд, барои идомаи ковишҳо бостоншиносони шинохтаи ватанию хоричӣ ҷалб гардиданд. Дар рафти омодагӣ ба чашн корҳои зиёди созандагӣ бунёдкорӣ дар ҳудуди ёдгорӣ, аз ҷумла, меҳмонхона, Осорхонаи ҳозиразамони Саразм, дарвозаи мунаққашӣ бо тасвирҳои ороишӣ, панчарадевори атрофи мавзеъ, рӯпуш шудани ҳафриётҳо ва ба осорхонаи кушод табдил додани онҳо, рисолаву мақолаҳои илмӣ, роҳнамо ва албомҳо, филмҳои мустанади телевизионӣ ва овозӣ ва дигар маводи ташвиқию тарғибӣ ба вуқӯъ омаданд. Ҳамзамон, ба ифтихори таҷлили 5500-солагӣ натиҷаи таҳқиқи Саразм ва бозёфтҳои бостоншиносии он, нақши ин шаҳри бостонӣ дар ташаккули фарҳанги зироатпарварӣ, ҳунармандӣ ва шахрсозӣю шахрдорӣю тоҷикон ва минтақаи Осиёи Марказӣ бо иштироки васеи олимону муҳаққиқон ва коршиносони ватанию хоричӣ дар чандин ҳамоишҳои калони илмӣ мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифтанд.

Хулоса, бо шарофати таваҷҷуҳ ва ташаббусҳои пайгиронаи Пешвои муаззами миллат дар ҷомеаи муосири тоҷик рӯҷуъ ба таърих, ба вижа таърихи бостон ва арзишҳои таърихӣю фарҳангии халқи тоҷик вусъати тоза пайдо намуда, ҳифозат, таъмиру тармим ва омӯзиши ёдгориҳои қадимаи миллат ва интишори моҳияту аҳамияти он дар тафаккури имрӯза ва таҳияю қабули барномаи ҳадаф-

манди сиёсати фарҳангии давлати соҳибистиклоли тоҷикон мубаддал гардидааст. Маҳз бо шарофати чунин сиёсати фарҳангпарварона ёдгориҳои зиёди гаронмояи таърихӣ кишвар дигарбора шукуҳи таърихӣ худро эҳё намуда, чун ганҷинаҳои нодири фарҳанги миллии ва муҳасасаҳои зиндаи таърих ба маърази тавачҷуҳи мардум ва ҷомеаи ҷаҳонӣ гузошта шуданд. Бо чунин фаъолияти густурдаи миллатпарваронаю таърихсозона Пешвои миллатро метавон эҳғар ва муҳофизи таърихи бостон ва хофизаи таърихӣ миллат номид.

1.3. ИСТИҚЛОЛИЯТ ВА НИГОҶИ НАВ БА ТАҲҚИҚИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОЧИК

Замони Истиқлолият ва фазои озоду мусоиди он дар баробари дигар имкониятҳо ба пажухиши таърихи пурҳаводиси тоҷикон низ роҳи фароҳу муҳити созгорро баҳри рӯ овардан ба ғояҳо ва арзишҳои миллӣ, оину суннатҳои аҷдодӣ, эҳёи низоми давлатдорӣ миллӣ ва пайдо шудани назари боз ҳам жарфтар ба таъриху тамаддуни ориёӣ муҳайё намуд. Маҳз дар замони Истиқлолият манфиат ва ҳадафҳои миллӣ дар сиёсати давлат мақоми асосӣ ва меҳварӣ пайдо намуда, татбиқи он ба муҳимтарин равандҳои сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангӣ табдил ёфт.

Ба хотири ба даст овардани ваҳдати ягонагии миллату кишвар, таҳким ва рушди худшиносию ҳувияти миллӣ ва ҳифзи истиқлолияти комили давлатӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар меҳвари сиёсати давлатдорӣ худ тавачҷух ба сабақҳои таърих, оину суннатҳои волои давлатдорӣ фарҳангии аҷдодиро гузошта, арҷгузорӣ, ҳифз ва истифодаи ҳамаҷонибаи ин ҳазинаи бузурги арзишмандро дар эъмор ва таҳкими давлатдорӣ навини миллӣ пайваста ҳидоят менамоянд.

Тавачҷуҳи Пешвои миллат ба таърихи пурғановати халқи тоҷик бе ҳикмат нест. Аввалан, дар давраи ниҳоят ҳассоси ибтидои замони истиқлолият, ки тақдири ҷумҳурии тозаистиқлол ва хатари пора-порашавии давлату миллати тоҷик ба миён омад, рӯ овардан ба гузаштаи миллат, оину суннатҳои арзишманди аҷдодӣ ва ҳудогоҳию худшиносии миллӣ яке аз рукнҳои асосии наҷоти кишвару миллат буд. «Худшиносӣ ва ифтихори миллӣ, - таъкид

менамоянд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, - пойдевори бақои миллати соҳиббахтиром ва бофарҳанг аст. Миллате, ки забон, тафаккури миллӣ, таъриху адабиёт, расму оин ва арзишҳои фарҳангиашро қадр намекунад, пояҳои истиқлолиятро низ чандон дер пуштибонӣ карда наметавонад» [6, 11] ва инчунин, «миллате, ки хотираи таърихӣ ва хувияти миллиашро пос намедорад, хоҳу нохоҳ гирифтори сарнавишти талху фоҷиабор» [6, 11] мегардад.

Аз ин рӯ, боҳабар будан аз таърихи гузаштаи худ, баҳра бардоштан аз сабақҳои таърих, арҷгузорӣ ба қаҳрамонон ва чехраҳои мондагори таъриху фарҳанги миллат яке аз омилҳои асосии таҳким ва ҳифзи истиқлолияти давлатӣ мебошад. Воқеан илми таърих дар миёни илмҳои ҷомеашиносӣ мақоми махсусро соҳиб аст ва ё ба гуфтаи муҳаққиқон ҳеҷ қавме ё миллате бидуни бархурдори аз таҷрибаи пешгузаштагони хеш, бе худҷӯиҳои таърихиву миллӣ наметавонад ба ҳаёти маънавӣ, ки ҷавҳари ҳастии бани башар аст, оғоз ниҳад [4, 3]. Муаррихи шинохтаи шӯравӣ Н.И. Конрад таъкид намуда буд, ки таърих, ҳамчун ҷамъи донишҳо доир ба замони гузашта, муҳимтарин шакли инъикоскунандаи хотираи инсоният аст. Пайдоиши таърих ҳамчун соҳаи хосаи дониш, маҳсули раванди қонунии ҷомеаи инсонист ва аз ибтидо яке аз вазифаҳои аслии он сабақи зиндагист [3, 285]. Ё ба гуфтаи Ибни Халдун «фанни таърихро равишест, ки ҳар кас бад-он даст наёбад ва онро судҳои фаровон ва ҳадафе шариф аст» ва ҷӯяндаи он бояд «хаводиси ниҳонро бо вақоеи пайдо ва акнунро бо рафта бисанҷад» [1, 104].

Пас аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ ва таъсиси ҷумҳуриҳои мустақил дар фазои пасошӯравӣ илми таърих

ва истифода аз таҷрибаи таърихӣ яке аз воситаҳои муҳимми ба даст овардани ҳадафҳои сиёсӣ дар эъмори давлатҳои соҳибистиклол гардид. Дар аксари давлатҳои тозаистиклол, аз ҷумла, Тоҷикистон неруи бузурги созандаи таърих ва мактаби бузурги таҷрибаи таърихӣ ба мақсадҳои неку бунёдкунанда, таъмини ваҳдати ягонагӣ, ба роҳ мондани муносибату робитаҳои дӯстонаву ҳамзистии осоишта бо ҳамсоғон ва соири кишварҳои ҷаҳон мавриди истифода қарор гирифт. Мутаассифона, давлатҳо, кишварҳо ва афроде низ буданд, ки барои расидан ба мақсадҳои сиёсӣ ва истехкоми ҳокимияти худ даст ба таълифи ғаразмандонаи саҳифаҳои таърих заданд. «Дар таърихи пурмочарои асри XX ва алалхусус даҳсолаи охири он, - менависанд Пешвои миллат,- ки на танҳо марзбандии кишварҳову ҳавзаҳои геополитикӣ оҳанги нав мегиранд, балки ҳудуди тамаддунҳои собиқаву ҷадид аз нав марзбандӣ мегарданд ва миллатҳои сағиру кабир доираи фарҳангу тамаддуни хешро аз ҳисоби ғасби тамаддунҳои бегона вусъат мебахшанд» [6, 5].

Дар минтақаи Осиёи Марказӣ ҳам бархе аз «пажуҳишгарони нав» кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки нақши қавму халқи худро дар ташаккулу рушди тамаддуни минтақа ва ҷаҳон ҳар чӣ бештару муассиртар тасвир намоянд. Табиист, ки ин роҳ ва бо чунин усул навиштани таърих ва таҳрифи он дар амал маънии инкори арзишҳои таърихӣю фарҳангии ба даст овардаи дигар халқҳову сокинони минтақа мебошад. Ҳатто кор то ба ҳадде расидааст, ки ба ин кор таърихшиносони касбӣ низ даст доранду ҳамзамон ба он шарикони берунии худро ҳам ҷалб менамоянд. Таърихсозию таърихбофӣ дар бархе ҳолатҳо ба мароми

аслии баъзе аз мактабҳои таърихнигории минтақа табдил ёфтааст.

Мактаби таърихнигории тоҷик аз ибтидо бо сабк ва усули воқеънигории худ мақоми хоссаеро сохиб буд ва имрӯз низ ин манзалатро аз даст надодааст. Муҳаққикон ва таҳилгарони шинохтаи беруна аз таҳрифу муболиға ва ҳангомасозӣ дур будани мактаби таърихшиносии тоҷикро пайваста таъкид менамоянд. «Мо, тоҷикон, - менависанд Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон,- ҳеч гуна ниёзе ба таҳрифи огоҳонаи таърих, таърихсозӣ, бузургтарошӣ ва падидаҳои дигари ғайри-илмӣ ва зиддиилмӣ надорем. Мо ончунон таърихи дурахшон дорем, ки ҳатто шинохти нисбии он мучассамаи гӯё ва возеҳи мо хоҳад буд» [5, 105].

Бо ба даст овардани Истиклолият тавачҷух ба таърих, рӯзгору пайкори наслҳои гузашта ва мероси бузурги аҷдодӣ вусъати нав ва тоза пайдо намуд, ки он аз ҷунбишу кӯшишҳои маърифатхоҳонаи таърихоғаҳии нимаи дуҷуми солҳои 80-уми асри гузашта маншаъ мегирифт. Маҳз дар ҳамин давра бо истифода аз таҳаввулот дар ҷомеаи шӯравӣ на танҳо назари нав ба таъриху тамаддуни гузаштаи халқи тоҷик шакл гирифт, балки доираи таърихоғаҳии ҷомеаи кишвар ниҳоят васеъ гардид, ҳаракати эҳёи оину суннатҳои фарҳангӣ, таҷлили санаҳои таърихӣ, бузургдошти чехраҳои шинохтаи илму фарҳанг тадриҷан равиши нав пайдо намуд. Истиклолият ба ин равиши тоза хилъати комилан миллӣ пӯшонид, муносибат ба таҳқику омӯзиш ва таълиму тадриси таърихи чандинҳазорсолаи халқи тоҷик ба куллитағйир ёфт.

Дар замони шӯравӣ таърихи халқи тоҷик ҳамчун як ҷузъи таркибии таърихи ягонаи Иттиҳоди Шӯравӣ ши-

нохта мешуд ва таҳқиқу омӯзиши он низ дар ҳамин чаҳорчӯба амалӣ мегашт. Ҳатто таърихӣ замони пошӯравии тоҷикон дар робита бо таърихи дигар халқҳои ин мамлақати паҳновар ва ҳудуди ҷуғрофии он таҳқиқу баррасӣ мегардид. Дар муассисаҳои таълимӣ то миёнаи солҳои 80-уми асри гузашта, яъне замони бозсозӣ таърихи халқи тоҷик ҳамчун фанни алоҳидаи таълимӣ мавриди омӯзиш қарор нашофт. Гарчанде таърихи мардуми бумии минтақа-тоҷикон хеле барвақт тавачҷуҳи олимону ховаршиносони марказҳои ҷаҳониरो ба худ ҷалб карда, таҳқиқоти илмӣ ва омӯзиши паҳлуҳои гуногуни он аз охири асри XIX ва ибтидои асри XX низомӣ мунтазам ва пайвастаро соҳиб шуд; тоҷикшиносӣ ба як самти мустақили илмҳои таъриху мардумшиносӣ мубаддал гардида, асарҳо ва таҳқиқотҳои зиёди бунёдӣ, рисолаҳои илмӣ ва илмӣ-омавии таърихӣ этнографӣ ва бостоншиносӣ ба ҷоп расида буданд. Вале ин таҳқиқотҳо ва натоҷиҳо дар ин самт ба даст омада танҳо дастраси мутахассисони соҳа, муҳаққиқони касбӣ ва тӯдодӣ ниҳоят ками хонандагон мегардид. Ба замми он, ҳангоми муаррифии таъриху фарҳанги гузашта, на ҳамеша соҳибони он - меросдорони асосӣ, яъне тоҷикон номбар мешуданд. Бештар вақт он моли тамоми минтақа доништа мешуд, аз мансубияти этникии олимону мутафаккирон, яъне, марбут ба тоҷикон будани онҳо, нақши тоҷикон дар ташаккулу рушди тамаддуни Осиёи Марказӣ, сокинони бумии ин минтақа маҳсуб ёфтани онҳо бештар канораҷӯӣ карда мешуд. Доир ба муаррифии ҷеҳраҳои шинохтаи илму адаб бештар мафҳуми ибораҳои сохтае амсоли «мутафаккири барҷастаи осийемиёнагӣ», «олими асримеёнагӣ», «олими Шарқ» ва амсоли инҳо истифода

шуда, аз баёни ҳақиқат ва нишон додани мансубияти қавмию этникӣ канора мечустанд.

Соҳибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ба миён омадани воқеияти нави сиёсӣ иҷтимоӣ пеш аз ҳама дар шуур ва худшиносии ҷомеа таҳаввулотӣ ҷиддӣ ба миён овард. Назари аҳли ҷомеаи ҷумҳурии соҳибистиклол ба ҷаҳон, кишвар, миллат ва таъриху фарҳанги он куллан тағйир ёфт. Акнун таърихи халқу кишвар ҳамчун қисми таркибии таърихи башар, минтақа ва тамаддуни мардуми ориёитабор мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифт. Яъне таърихи халқи тоҷик ҳамчун ҷузъи таркибии таърихи ҷаҳонӣ ва таърихи инсоният пазируфта шуд, нақши муттаҳидкунандаю созандаи он дар ҷомеа пайгирифта истифода мешуд. Таърих ҳамчун як сарчашмаи воқеии худшиносии миллӣ, қабл аз ҳама, бунёди давлати соҳибистиклол, ваҳдати миллӣ, рӯ овардан ба гузаштаи пурифтихор, ҳифзи тамаддуну мероси фарҳангии ниёгон ва поси хотири шахсиятҳои тавонону фарзандони бузурги миллат гардид.

Зикр бояд кард, ки таърих ҳамеша дар давраҳои гузариши ҷомеа аз як зина ба зинаи дигар мақому манзалати хосса пайдо менамояд, зеро созандагони ҷомеаи нав ҳамеша кӯшиш менамоянд, ки тимсоли воқеаю падидаҳои ба вуқӯ омада ва роҳи ҳалли мушкилоти мавҷударо аз гузашта ҷустуҷӯ намоянд. Дар ин ҳолат таърих ва ҳаводиси таърихӣ, корномаву пайкори чехраҳои мондагор, зиндагию таҷрибаи нухбагону қаҳрамонон ҳамчун сарчашмаи муҳими ифтихор ва намунаи ибрат ба хотири созандагӣ бунёдкорӣ ва рушди ҷомеаи нав истифода мегардад. Чунин таҷриба дар таърихи миллату халқҳои гуногун, бахусус дар ҳолатҳои мураккабу ҳассос, дар айёми таҳдид

ва хатарҳои ҷаҳонию минтақавӣ, ҳучуму лашкаркашиҳои бегонагон борҳо истифода шудааст.

Истиклолият дар баробари ин ба гузориши масъалаҳои муҳими илми таърихӣ, метод ва методологияи таҳқиқоти таърихӣ, мақсад ва ҳадафи ниҳии пажӯҳишҳо низ дигаргунии чиддӣ ворид намуд. Пеш аз ҳама пошхӯрии ҷаҳорҷӯбаи қавии идеологӣ, ки рушди илми таърихро ба ҳадафҳои асосии ҷомеаи шӯравӣ комилан мутобиқ сохта, дар доираи методологияи ягонаю ҳатмӣ иҷрои вазифаҳои мушаххасу муайянро талаб мекард, боиси таҷдиди назар ва истифодаи усулу равишҳои гуногун дар таҳқиқи масоили таърихӣ гардид. Табиист, ки раванди гузариш аз методологияи солҳои тӯлонӣ ҳукмрон ва дарёфти методологияи нави илмӣ, консепсияи илми таҳқиқи таърих дар муддати кӯтоҳ ба вуқӯ намеояд. Аз ин рӯ, дар ибтидо роҳҳо ва усулҳои гуногуни омӯзиш ва таҳқиқи таърихи халқи тоҷик вусъат пайдо намуд, назарияҳои гуногун ва муҳолифи ҳам, пеш аз ҳама пурра инкор намудани дастоварду натиҷаҳои баъзе марҳалаҳои таърихӣ, ё ба таври маснӯи мувофиқ сохтани таърихи халқи тоҷик ба консепсияю мавқеи мактабҳои комилан бегона роҳ ёфтанд. Ба таҳқиқу омӯзиши таърихи халқи тоҷик афроде даст ёфтанд, ки таҳкурсии қавии илмӣ ва ё асосҳои назариявии касбиро соҳиб набуданд, таъриху матолиби таърихиरो бештар ба мақсадҳои ғайриилмӣ истифода мекарданд. Ҳарчанд теъдоди бештари муҳаққиқони касбӣ аз мавқеи ҳамон консепсияи илми таҳқиқи таърихи халқи тоҷик, ки бунёди онро академик Б.Ғ. Ғафуров гузошта буд, пажӯҳишро идома медоданд.

Консепсияи илми таҳқиқу омӯзиши таърихи халқи тоҷик ҳанӯз дар замони шӯравӣ аз ҷониби академик Б.

Ғафуров тавассути таҳқиқотҳои бунёди ва асарҳои мондагор, ба вижа «Тоҷикон» пешниҳод гардида буд, ки ба таҳкиму вусъати он олимони алоҳидаи ватанинӣ хориҷӣ бо пажӯҳишҳои ҷудогона нақши муассир гузошанд. Аммо ин концепсияи илмӣ дар замони Истиқлолият пеш аз ҳама дар асарҳо, мақолаҳо ва баромадҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон боз ҳам мукамалтару мустаҳкамтар гардида, хилъати миллӣ ба бар кард ва мафкураи ифтихор аз таъриху фарҳанг, нури созандагӣю офарандагӣю гузаштагон, ва тоҷик буданро дар ҷумҳурӣ ва берун аз он пойдор гардонид. Махсусан, рисолаҳои пураарзиши «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён» (Иборат аз чор китоб. Душанбе, 2009), «Фарҳанг ҳастии миллат» (Душанбе, 2001), «Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат» (Иборат аз 12 ҷилд. Душанбе, 2002-2009), «Сарнавишти миллати соҳибтамаддун» (Душанбе, 2006), «Ориёиҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ: андешаҳо дар остонаи чашни Соли бузургдошти тамаддуни ориёӣ» (Душанбе, 2006-2007), «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёиҳо» (Душанбе, 2006, Лондон, 2019), «Забони миллат-ҳастии миллат» дар ду китоб (Душанбе, 2015, 2018), «Чехраҳои мондагор» (Душанбе, 2016) дар ташаккули концепсияи нави пажӯҳишу омӯзиши таърихи халқи тоҷик нақши бориз гузошанд. Ин асарҳо, ки аз зарурати таърихогаҳӣ ва таърихнигорӣ замони истиқлолияти давлатӣ маншаъ гирифтаанд, баробари пажӯҳиши ҷиддӣ илмӣ будан, чун дастуру роҳнамои барномавии фаъолият барои муҳаққиқони ҷумҳурӣ хидмат менамоянд.

Пешвои миллат зарурати таҳқику омӯзиши воқеии таърихро бидуни ҳамагуна таҳрифу муболиға ва муаррифии

ҳамачонибаи онро барои сокинони ҷумҳурӣ ва ҷаҳониён пеш мегузоранд. Баробари он, дар асарҳои мазкур таҳқиқу баррасии масоили мубрам ва умдаи таърихи халқи тоҷик ба вежа таърихи тамаддуни қадими ниёгон, масъалаи ориёӣҳо ва тамаддуни ориёӣ, ташаккул ва рушди фарҳанги давлатдории тоҷикон дар марҳалаҳои гуногуни таърихӣ, талошу муборизаҳои истиқлолхоҳии ниёгон, нақши Шохроҳи абрешим дар пайвасти гузаштаву имрӯза ва оянда, бозёфтҳо ва хазинаву дафинаҳои арзишманди аҳди бостон ба мисли Дафинаи Амударё, Авасто ҳамчун нахустин қомусномаи ниёгон, Зардушт-паёмбари оини ростин, марказҳои аввалин ва ғаҳвораи давлатдории тоҷикон-Бохтару Суғд, этногенез ва равандҳои этникӣ, нақши хонадонҳои ҳукмрон ва давлатҳои аҷдодӣ дар таърихи миллат ва амсоли онҳо ҳамчун самтҳои асосии пажӯҳиш дар илми таърихшиносии миллии муайян шуданд.

Вобаста ба гузориши самтҳои муҳим ва нигоҳи нави пажӯҳиш ба таърихи миллат, ки така ба ҳадафҳои миллии замони Истиқлолиятдоранд, таҳқиқу омӯзиши баъзе масоили таърихӣ ба мадди аввал баромада, гузориши бархе аз онҳо вусъати тоза пайдо намуданд. Пеш аз ҳама таҳаввулоти ҷиддӣ дар раванди таҳқиқу омӯзиши шинохти миллат, таърихи ташаккул ва марҳалаҳои асосии рушди он, этногенез ва таърихи этникии халқи тоҷик, оин ва суннатҳои чандинҳазорсолаи давлатдории аҷдодӣ, таъриху тамаддуни ориёӣ, шинохти қомилан нави таъриху фарҳанги давлатдории Сомониён ва дигар хонадонҳои тоҷиктабор, умуман нигоҳи нав ба фарҳанги гузашта ва мақому нақши тоҷикон ҳамчун сокинони бумии минтақа дар ташаккул ва рушди тамаддуни минтақа ва ҷаҳон ба назар мерасанд.

Пешгузори чунин масъалаҳои муҳим ва муайян намудани самтҳои афзалиятноки раванди таҳқиқи омӯзиши таърихи халқи тоҷик ба рушди таърихшиносии миллӣ, ба вижа сифати пажӯҳиш, фарогирии мавзӯҳо ва марҳалаҳои таърихӣ нақши муфиду созанда гузошт. Муваффақтарин қадам дар ин самт вусъати тавачҷуҳи ҷомеа, аз кӯчактарин то бузургтарин сокини ҷумҳурӣ ба таъриху гузаштаи пурифтихори халқу миллат, таҳқиқи омӯзиши таърих аз тарафи марказҳои калони илмии ватанию хориҷӣ ва олимони алоҳида маҳсуб меёбанд.

Дар ин замина метавон номгӯи зиёди таълифоту таҳқиқоти бунёдӣ ва чехраҳои дар ин самт муваффақро номбар намуд. Яке аз дастовардҳои илми таърихшиносии миллӣ ва нигоҳи нав ба таърихи халқи тоҷик ин нашри асари бунёдии шашҷилдаи «Таърихи халқи тоҷик» [2] маҳсуб меёбад. Асари мазкур бо кӯшиш ва сайъи олимони Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон дар давоми солҳои 1998-2013 ба нашр расид. Рушди илми таърихшиносӣ, ба миён омадани таҳқиқоту таълифоти зиёд доир ба таърихи халқи тоҷик, маҳсусан кашфиётҳои ниҳоят ҷолиби бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, инчунин дастраси муҳаққиқон гардидани манобеи фаровони дасти аввал, маъхазҳо, ҳуҷҷатҳои бойгонӣ тақозои ҷопи чунин асари ҷамъбастиро ба миён овард. Ҷопи ин таҳқиқоти бунёдӣ, ки бо истифода аз навтарин натиҷаҳои илми тоҷикшиносии ватанию хориҷӣ таълиф ёфтааст, яке аз муваффақиятҳо ва дастоварди мактаби таърихшиносии миллии тоҷик маҳсуб меёбад. Таърихи ҷомеаи халқи тоҷик бори аввал дар заминаи даврабандии нав ва дар

меҳвари пажуҳиш гузоштани таърихи тоҷикон таълиф шудааст.

Ҳамчунин дар замони Истиқлолият даҳҳо монография, садҳо таҳқиқоту мақолоти илмӣ доир ба самтҳои мухталифи таъриху фарҳанг, археологияю этнология ва дигар шоҳаҳои таърихи халқи тоҷик ба ҷо расиданд. Намунаи чашмраси он наشري таҳқиқоти бунёдии «Этногенез ва таърихи этникии халқи тоҷик» (ба ду забон тоҷикӣ ва русӣ) [7] мебошад. Бори аввал этногенез ва раванди этникии ташаккули халқи тоҷик дар маҷмуъ мавриди таҳқиқи алоҳида ва мукамал қарор гирифт. Дар баробари он самти наво, ки дар илми таърихшиносии ҷумҳурии рушд кард, ин рӯ овардани муҳаққиқон ба таърихи минтақа ва маҳалҳои ҷудогонаи ҷумҳурии, яъне рушди кишваршиносӣ, таҳия ва ҷопи донишномаву асарҳои зиёди тарғиботи таърихӣ мебошад. Ҳарчанд ҳамаи ин китобҳо хусусияти илмӣ-таҳқиқотӣ ва бунёди роҳи соҳиб нестанд, вале мусаллам аст, ки онҳо дар роҳи тарғибу муаррифии таърихи кишвар ва миллат нақши муассирро соҳибанд.

Падидаи наво, ки дар замони Истиқлолият вусъати комил пайдо намуд, ин таҷлили санаҳои муҳими таърихӣ, баргузориҳои ҷашни ҷаҳраҳои мондагори миллат ва шаҳраҳои бостонию ёдгориҳои нодири таърихӣ мебошанд. Дар ин раванд метавон аз ҷашнҳои пуршукӯҳи 1100-солагии Давлати Сомониён, 2700-солагии Авасто, Соли тамаддуни ориёӣ эълон шудани соли 2006, 2500-солагии Истаравшан, 2700-солагии шаҳри Кӯлоб, Соли бузургдошти Имоми Аъзам, 3000-солагии Ҳисор, 5500-солагии шаҳри Саразми бостонӣ, ки ҳар яке бо як шукӯҳу шаҳомати хоса доир гашт, дар худшиносии милливу таърихии ҷомеаи кишвар нақши мондагору муассире гузоштанд. Ба ифтихори

таҷлили ин ҷашнҳову санаҳои таърихӣ баробари корҳои ободиву созандагӣ, марказҳои нави илмӣ-таҳқиқотӣ, рисолаву асарҳои зиёди илмӣ, албому мусаввараҳои гуногун, мақолот ва филмномаҳо, барномаву гузоришҳои телевизионӣ, радио ва интернетӣ ба тасвиб расиданд. Ба сифати намуна метавон аз «Маркази пажӯҳиши тамаддуни давраи Сомониён», кидар назди Раёсати Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров ташкил ёфта, чопи як силсила асарҳову донишномаҳо амсоли «Точнома – Силсилаи Тоҷикон дар масири тамаддун»-и назди Китобхонаи миллии Тоҷикистон, ки бо таҳия, бозгардонӣ ва чопи маъхазҳои муътамади хаттӣ дар ин самт шарафёб шудаанд, ёдовар шуд.

Новобаста аз дастовардҳои назарраси таърихшиносии миллӣ ва ҷаҳонӣ дар таҳқиқи таърихи халқи тоҷик, ҳоло ҳам теъдоди мавзӯ ва масоили ниёз ба таҳқиқу омӯзиш дошта хеле зиёд аст. Имрӯз зарур аст, ки ба таҳқиқу омӯзиши ҳамаҷонибаи таърихи миллату кишвар боз бештар талош намуда, холигиҳо ва саҳифаҳои норавшани таърихи миллат, оини давлатдорӣ ва соҳибдавлатии тоҷикон мавриди пажӯҳиши ҳаматарафа қарор гирад ва таҳқиқи нақши тоҷикон дар рушди тамаддуни минтақа ва ҷаҳон боз ҳам вусъат пайдо намояд. Омӯзиши ҳавзаҳои фарҳангии тоҷикони берун аз минтақа, гирдоварӣ ва таъбу нашри манобеи фаровони таърихӣ амсоли осори хаттии гузаштагон, маъхазҳои хаттии чинӣ, арманӣ, тибетӣ, арабӣ, манобеи бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ, таъсири фарҳангу тамаддуни тоҷикон ба дигар сокинони минтақа ба шакли густурда ба роҳ монда шаванд.

Таҳқиқ ва инъикоси таърихи замони Истиқлолият, муаррифии дастовардҳои беназир дар кӯтоҳтарин марҳалаи

таърихӣ, пеш аз ҳама таҷрибаи таърихии сулҳи тоҷикон, ҳадафҳои миллӣ ва стратегии ҷумҳурии мустақил ва роҳи воситаи татбиқи он, мақоми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фазои сиёсии ҷаҳон ва минтақа, яке аз вазифаҳои муҳимми дигари таърихшиносии миллӣ ба ҳисоб меравад.

Хулоса, мақоми меҳварӣ пайдо намудани таърих ҳамчун мактаби бузурги сабақомӯзӣ ва сарчашмаи ифтихору илҳом дар роҳи худшиносӣ, воқеан яке аз омилҳои ҳалқунанда барои таҳқиқи омӯзиши пурвусъати таърихи ҳалқи тоҷик дар замони соҳибистиқлолӣ гардид. Таҳлили дастовардҳои илми таърихшиносии тоҷик дар давоми 30 соли соҳибистиқлолӣ, чопи пажӯҳишҳо ва рисолаҳои бунёдӣ, ба дасти хонанда расидани осори фаровони хаттии гузашта, таҳқиқ ва чопи манобеи гуногун, таҷлили санаҳои муҳимми таърихӣ, омӯзиши вусъатноки ёдгориҳои нодири таърихӣ фарҳангӣ, арҷгузорӣ ба корномаю хидматҳои чеҳраҳои мондагори таърихи миллат шаҳодати онанд, ки илми таърихшиносии ватанӣ дар марҳалаи комилан нави рушди худ қарор дорад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Абдурахмон ибни Халдун. Муқаддимаи Ибни Халдун (мутарҷим аз арабӣ ба форсӣ Муҳаммад Парвини Гунободӣ). Ҷилди 1. Сарредаксияи Миллии Тоҷик. – Душанбе, 2019.

2. История таджикского народа. В шести томах. – Душанбе. - Т.1. 1998; Т.II. 1999; -Т. III. 2013; -Т. IV.2010; -Т. V. 2004;-Т. VI. 2011.

3. Конрад Н.И. Изб. труды. История.- М., 1974.

4. Сомониён дар оинаи таърих (ҷилди якум, матнҳои тоҷикӣ, нашри дувум бо такмили иловаҳо). Фароҳамова-рандагони матн, муаллифони таълиқот, ҳавошӣ ва луғат-

нома Н. Салимӣ, Н. Зоҳидӣ, Н. Ғиёсов, А. Ҳасанзода. Душанбе, 2019.

5. Суханҳои ҳикматомӯзи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон. - Душанбе, 2017.

6. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз чаҳор китоб. Душанбе: «Ирфон», 2009.

7. Этногенез и этническая история таджикского народа. В 2-х томах. Т.1. Душанбе: «Дониш», 2021;

8. Этногенез ва таърихи этникии халқи тоҷик. Дар ду ҷилд. Ҷ.1.- Душанбе: «Дониш», 2021.

БОБИ 2

ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ НИҲОДҲОИ ОМЎЗИШӢ ВА МУНОСИБАТИ РУҲОНИЁН БА ОНҲО ДАР АСАРҲОИ В.В. БАРТОЛД ВА А.А. СЕМЕНОВ

2.1. Инъикоси таърихи ниҳодҳои омӯзишии Варазруд дар осори академик В.В. Бартолд

Академик В.В. Бартолд аз зумраи он олимони шинохтаи ҷаҳонист, ки умри хешро сарфи омӯзиши таъриху фарҳанги халқҳои Осиёи Миёна намудааст. Аз 502 асару мақолаҳои олим зиёда аз 480-тои он ба таърихи Осиёи Миёна бахшида шудааст. Омили асосии ба омӯзиши таърихи Осиёи Миёна машғул шудани худро В. Бартолд пеш аз ҳама аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ва таърихӣ наздик будани минтақа ба Россия донистааст. Осиёи Миёна, ба ақидаи ӯ, барои шарқшинос – таърихчии рус бештар наздик аст ва дар ин ҷо зиёдтар маводу манбаъ пайдо мегардад, ки онҳо ба шарқшиносони аврупоӣ дастнорасанд [15,789-790].

Аз тарафи дигар, рӯ ба таърихи Шарқ овардани В. Бартолд натиҷаи ташаккули мактаби мустақили таъриху шарқшиносии рус дар нимаи дуюми садаи XIX низ мебошад. Зеро маҳз дар ҳамин давра, омӯзиш ва таҳлили як қатор осори хаттии форсию тоҷикӣ, арабӣ ва туркӣ, маводҳои сиккашиносӣ аз ҷониби олимони шинохтаи рус боиси таъсису ташаккули мактаби мустақили шарқшиносии рус гардид, ки он дар ховаршиносии ҷаҳонӣ мақоми хоса ва пешсафро касб намуд.

Академик В. В. Бартолд ҳамчун муҳаққиқи асил баробари пажӯҳиши дигар самтҳои таърихи Осиёи Миёна ба

омӯзиши таъриху фарҳанги он низ тавачҷуҳи чиддӣ зоҳир намудааст. Дар маркази пажӯҳиши ин олими шинохта таъсири фарҳангҳо мақоми вижа дорад. Ӯ аз ин нигоҳ ба таҳқиқи таърихи ниҳодҳои омӯзишӣ, муассисаҳои динӣ – маърифатӣ ва ҷамъиятӣ, ки тавассути онҳо ташвиқи тарғиби фарҳанг, мазҳабу оин ва урфу одате, ки ба ҳукми анъана даромадааст, шуғл варзидааст.

В. В. Бартолд барои чун шоҳаи мустақили илми шарқ-шиносӣ ифтихоҳ ёфтани осиеимиенашиносӣ, ё ба истилоҳ «туркистоншиносӣ» ибтидо гузошта, дар ташаккули он мақоми вижаро соҳиб аст. Истифодаи истилоҳи таърихию ҷуғрофии «Туркистон» ба ҷои «Осиеи Миёна» ё «Осиеи Марказӣ» маҳсули тафаккури В. Бартолд набуда, ба андешаи худи ӯ дар асри XIX бо ташаббуси муҳаққиқони англис ба ивази мафҳумҳои «Бухорои бузург» ва «Бухорои хурд» ба илм истилоҳи «Туркистони ғарбӣ» ва «Туркистони шарқӣ» ворид гардид [2,273], ки воқеан ба фаҳмиши воқеии ҷуғрофӣ пурра мувофиқат намекунад. Бинобар ин ба андешаи инчониб ба ҷои «Туркистон» бештар истилоҳи «Осиеи Миёна»-ро мавриди истифода бурдан ба мақсад мувофиқ мебошад.

Дар тӯли фаъолияти босамари худ В. Бартолд паҳлуҳои гуногуни таърихи халқу давлатҳои Осиеи Миёнаро ба риштаи таҳлилу таҳқиқ кашидааст. Аз ҷумла, дар доираи омӯзишу таҳқиқи таърихи фарҳанги минтақа академик В. Бартолд ба таърихи ниҳодҳои омӯзишӣ, пеш аз ҳама мактабу мадраса диққати чиддӣ додааст. Яке аз асарҳои комил, ки бештар ба масоили умдаи таърих ва рушди фарҳанги Осиеи Миёна, ба вижа халқи тоҷик бахшидаи академик В. В. Бартолд «Таърихи ҳаёти фарҳангии Туркистон» мебошад. Асари мазкур бори нахуст соли 1927[2,

167-433] нашр гардида, давоми мантикии «Таърихи Туркистон» [2,107-166] аст. Дар он олим масоили гуногуни таърих ва инкишофи фарҳанг, баҳусус таърихи мактабҳои маҳаллӣ ва таълиму тадрис дар асрҳои миёна ва қарни XIX, масъалаҳои динро мавриди пажӯҳиши ҳаматарафа қарор додааст. Таҳқиқоти мазкур, дар қатори масоили умда, бештар ба таърихи пайдоиш, шарҳи маҳфумҳо ва истилоҳҳои иҷтимоӣ хоҷагидорӣ ва ҳаёти маданияи Осиёи Миёна ва умуман шарҳи исломӣ бахшида шудааст, ки имрӯз низ онҳо арзиши илмӣ худро гум накардаанд. Дар асари мазкур боби алоҳидае (VII) [2,296-318] ба таърихи мактабҳои садаи XIX Осиёи Миёна бахшида шудааст, ки ин масъала дар дигар асарҳои В.В.Бартолд низ мавриди таваҷҷӯҳи хосса қарор гирифтааст.

То паҳшавии ислом ва ҳатто пас аз истилои араб низ дар Эрон ва Осиёи Миёна мактаби ибтидоӣ, саводомӯзиро дабиристон мегуфтанд. Ба ақидаи академик В. Бартолд ин мафҳум аз зардуштия ба Эрон мерос монда, баъдан дар Осиёи Миёна паҳн шудааст [2,222]. Дар маърузаи худ «Вазифаҳои шарқшиносии рус дар Туркистон» низ қайд менамояд, ки калимаи мактаб шакли форсишудаи «дабиристон» буда, дар Эрони тоисломӣ истифода мешуд ва аз он ҷо ба Осиёи Миёна ворид гашт ва он ҳатто дар асри XII низ ҳанӯз мавриди истифода қарор дошт [14,532].

Академик В. Бартолд то охири умр тарафдори назарияи таъсири фарҳанг буда, далолат бар он дошт, ки мактаб маҳсули таъсири қисмати ғарбии олами Эрон ба қисмати шарқии он мебошад. Сабаби асосии дар давраи аввал пешрав будани Эрони ғарбиро дар наздик будани он ба маркази тамаддуни бобулай медонад [9,417]. Дар

бораи мадраса, илм ва санъат В. Бартолд дар аввал таъсири чиддӣ доштани Эрони Шарқиро ба Эрони Ғарбӣ таъкид кардааст. Вале ӯ сабаби пешқадам будани Эрони Шарқиро дар бархӯрди он аз анъанаҳои давлати Юнону Бохтар, оини буддоӣ ва монӣ дидааст [2,222]. Дар хамин замина олим инчунин наздик будани Ҳиндустонро ба инобат гирифта, бартариҳои шаҳри Балхро ҳамчун маркази фарҳангӣ дар ибтидои давраи исломӣ бо далелҳо собит месозад. Тибқи хулосаи ӯ нахустин намоёндагони хонадонҳои эронии Бармакиёну Сомониён чун эҳғарони фарҳанги эронӣ на аз шаҳрҳои Форси сосонӣ, балки аз Балх баромадаанд [2,222].

Мадраса низ ба ақидаи В. Бартолд ҳамчун мактаби олии исломӣ бори нахуст дар қисмати шарқии Эрон пайдо шудааст. «Таъсири буддоияро боз далели дигар метавонад тақвият диҳад, ки мактаби динии исломӣ (мадраса) бори нахуст дар Хуросон ва баъдан ин мактаб ба қисмати Осиёи Пеш паҳн мегардад» [10,372]. Яке аз сабабҳои асосии паҳншавии мадраса ва умуман фарҳанги шарқии эрониро ба Ғарб В. Бартолд хизмати Салҷуқиён қаламдод кардааст. «Бо паҳншавии империяи Салҷуқиён паҳншавии таъсири фарҳанги шарқии эронӣ низ ба амал меояд» [11, 286]. Маҳз бо васеъшавии ин империя мадраса тадриҷан ба Байаннаҳрайн, Сурия, Миср ва Африқои Шимолӣ паҳн мегардад [11, 286;8]. Аммо дар маърузаи «Вазифаҳои шарқшиносии рус дар Туркистон» аз 29 декабри соли 1914 пешниҳод намудааст, ки шояд мадраса бо таъсири оини буддоӣ аввал дар Туркистон пайдо шуда, сипас ба дигар вилоятҳои исломӣ паҳн гардидааст [14,532]. Барои тақвияти фикр В. Бартолд онро асос менамояд, ки дар Туркистон баробари равияҳои дарवेशии зерӣ таъсири ҳа-

ракатҳои динии Осиёи Ғарбӣ дар Бухорою Хоразм пайдо шуда, замоне равияи дарвешони маҳаллӣ дар Тирмиз, ки пештар яке аз марказҳои оини буддоӣ ба ҳисоб мерафт, мавҷуд будааст [14,532].

Академик В. Бартолд бар он ақида аст, ки яке аз сабабҳои асосии пешравиӣ фарҳангии Эрони шарқӣ паҳншавии оини буддоӣ ва наздик будани Ҳиндустон аст. Дар асоси таҳлилу омӯзиши сарчашмаҳои гуногун В. В. Бартолд собит менамояд, ки намунаи аслии барои пайдоиши мадрасаи мусулмонӣ виҳари буддоӣ мебошад [4,432]. Мактабҳои насронӣ, ки дар ибтидои давраи исломӣ дар шаҳрҳои мусулмонӣ кушода мешуданд ба мактабҳои мусулмонӣ кам таъсир расонидаанд. Калимаи юнонии «школа», ки баъдан ба забони сурёни ва ҳам забонҳои Аврупои Ғарбӣ ворид шуда буд, аз тарафи арабҳои насронӣ дар шакли «искул» қабул гардид, вале арабҳои мусулмон онро қабул накарданд. Танҳо аз мафҳумҳои суриёнии насронӣ мафҳуми «макреян» - устоди хониш дар арабӣ ба шакли «мукрӣ» ва дар Осиёи Миёна ба шакли қорӣ қабул гардид [2,224].

Дар таълифоти «Оид ба дафн кардани Темур» В. В. Бартолд нисбат ба мафҳуми хонақо ва мадраса менависад, ки ҳарчанд калимаи «хонақо» баромади ориёӣ дошта бошад ҳам, ба Осиёи мусулмонӣ аз Ғарб ба Шарқ паҳн шуд, вале мафҳуми мадраса баромадаш аз забони семитӣ буда, аз Шарқ ба Ғарб паҳн гаштааст [4,430].

Аз ин рӯ, ақидаи академик В. Бартолд оид ба маҳсули шарқиёронӣ будани мадраса ҳамчун мактаби олии исломӣ чун ҳақиқати воқеӣ ба назар мерасад. Ҳарчанд маънии луғавии мадраса аз яҳудиёну суриёниҳо ва ё дарси арабҳо реша гирифта бошад ҳам, ҳамчун ифодакунандаи макони

дарсхонӣ, тадрис дар шарқи Эрон пайдо шудааст, ки инро тадқиқотҳои охирин ба кулӣ собит менамоянд. То истилои арабҳо зери таъсири ойини буддоӣ дар қисми шарқии Эрон чунин муассисаҳо вучуд доштанд ва пайдоиши виҳараи буддоӣ низ бесабаб нест, ишора кардааст В. Бартолд.

Дар шарҳи номи Бухоро муаллифони аксарияти фарҳангҳои адабиёти классикии тоҷику форс эътимод бар он доранд, ки як маънои «бухор» ва ё «бухар» дониш, илм, маҷмуи илмӣ, шаҳри уламову фузало мебошад [18,77-84]. Ҳатто муаллифи «Бурҳони қотеъ» ақида дорад, ки номи Бухоро аз решаи «Бухар» вожаи санскритии «виҳара» гирифта шуда, маънии дайр, муъбад медиҳад [16,156-157].

Кашфиётҳои бостоншиносии баъди солҳои 50-уми асри ХХ дар ҳудуди Мовароуннаҳру Хуросон аз он шаҳодат медиҳад, ки то паҳншавии дини буддоӣ дар ин ҳудуд, муассисаҳои гуногуни шаҳрвандию мазҳабӣ вучуд доштанд [20,17].

Дар асоси тадқиқотҳои охирин метавон хулоса намуд, ки руҳониёни ойини буддоӣ тавонистанд маъбаду муассисаҳои динии Осиёи Марказиро моҳирона ба оини буддоӣ мувофиқ созанд ва дар соҳтмони кушку маъбадҳои нав аз санъати меъмории маҳаллӣ эҷодкорона истифода намоянд.

Академик Б. Фафуров ба ҳамин маънӣ зикр намудааст, ки «дар сарзамини Бохтар маданияти мутараққии ба худ хоси маҳаллӣ вучуд дошт, ки он аз қарри асрҳо ибтидо мегирифт. Равобити тамаддуни Бохтар бо маданияти бойи Ҳиндустон, бо маданияти юнониён ва бо маданияти шарқи эллини самарҳои бузург дошт». Инчунин илова менамояд, ки маҳз дар ҳамин давра дар Осиёи Миёна

дини буддой паҳн шуд[17,121]. Аз рӯи хулосаи олим бо паҳншавии буддоия оини зардуштӣ мавқеи худро аз даст надод ва маркази он шаҳри Бактура яке аз марказҳои асосии зардуштия ҳисоб меёфт ва аксари аҳолии маҳаллии бохтарихо ба зардуштия эътиқод доштанд [17,123].

Масъалаи дигаре, ки диққати В. Бартоldrо ба худ ҷалб кардааст, ин замони пайдоиши мадрасаҳо мебошад. Тибқи шарҳи ӯ мафҳуми паҳншудаи мадраса дар адабиёти то асри X, умуман истифода нашудааст [2,225]. Мидрас, Мидраш, Мадраш дар забони арабию ивритӣ ва суриёни хеле пештар ба маънои макони таълими Куръон, таълимот, шарҳи қонун ва ғайра, ҳатто пеш аз паҳншавии ислом мавриди истифода қарор доштанд. Мафҳуми мадраса бори нахуст дар «Таърихи Бухоро»-и А. Наршаҳӣ истифода шудааст, ки онро ҳангоми тасвири сӯхтори соли 937 –и Бухоро дар бораи мадрасаи Форчек ёдовар мешавад. Ин маълумоти Наршаҳиро В. Бартолд асос намуда, менависад, ки шояд ин мафҳум дар қисмати шарқӣ то ин вақт истифода мешуд ва танҳо дар нимаи дуоми асри XI ба тарафи ғарб паҳн гардид [2,225].

Дар маркази хилофат шаҳри Бағдод аввалин мадраса бо ташаббуси вазири Салҷуқиён Низомулмулк дар нимаи дуоми асри XI сохтаю фаъолият намудааст [4,431].

Диққати академик В. В. Бартоldrо заминаҳои таърихии пайдоиши мадрасаҳо дар Хуросону Мовароуннахр низ ба худ ҷалб кардааст. Аз рӯи ақидаи олим аввалин мадрасаҳо на ҳақимону зиммдорони вақт, балки мухалифани онҳо бино намудаанд [2,225]. Ин хулосаро шарқшиносон Н.П. Остроумов [24,113-163], А.Метс [21,103] низ ҷонибдорӣ кардаанд. Ҳамин тариқ, ташкилкунандагони аввалин мадрасаҳо намояндагони шоҳаҳои гуногуни

мазҳабии ислом будаанд. Мақсади асосии ташкил намудани мадрасаҳо аз нав эҳё кардани анъанаҳои тоисломии дабиристонҳо, донишгоҳҳои Искандария, Хирон, Гунди Шопур ва амсоли онҳо буд, ки дар ибтидои давраи Хилофати араб низ фаъолият доштанд [19,73], ҳисоб меёфт.

Аввалин маълумот оид ба мадрасаҳои алоҳидае, ки бевосита бо супориши ҳокимон бунёд шудаанд, ба ибтидои асри XI, ба давраи Ғазнавиён рост меояд. Вобаста ба ин академик В. Бартолд мадрасаҳоро ба ду гурӯҳ – мадрасаҳои хусусӣ ва давлатӣ ҷудо менамояд [2,225].

Аз таҳқиқоти академик В. В. Бартолд оид ба маъноии луғавӣ, макон ва замони пайдоиши мадрасаҳо хулосае бармеояд, ки мадраса чун мактаби олии исломӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон пайдо шуда, баъдан ба қисмати ғарбии олами ислом паҳн гардидааст. Ба фикри мо академик В. Бартолд нисбат ба таъсири ҷиддии оини буддой ва маҳз зери таъсири ин оин пайдо шудани мадраса каме ба муболиға роҳ додааст ва шояд сабаби асосии он дар кам будани таҳқиқоти ҷиддии илмӣ оид ба масъалаи мазкур бошад. Чи тавре, ки дар боло қайд намудем, то паҳншавии оини буддой аллақай дар ҳудуди эронзамин чунин муассисаҳои таълимӣ вучуд доштанд ва руҳониёни оини буддой танҳо онҳоро моҳирона ба манфиати мазҳабии хеш истифода намудаанд.

То паҳншавии дини ислом дар ҳудуди Мовароуннаҳру Хуросон муассисаҳои таълимӣ низ амал мекарданд. Мэри Бойс қайд менамояд, ки мувофиқи маълумоти сарчашмаи зардуштии асри VI «Дадестани- Меноги Храд» мактабҳои гуногун ба монанди Фраҳангистон – мактаби умумӣ, Эрбадестан – мактаби махсус барои муъбадон, дибиритон – мактаби дабирон амал менамуданд [22,166].

Баъд аз паҳншудани ислом дар Осиёи Миёна баробари мактабу мадрасаҳо дигар муассисаҳои динии фарҳангӣ ва ҷамъиятӣ низ амал мекарданд, ки дар ташвиқу тарғиби донишҳои исломӣ ва илму адабиёт нақши муассир доштанд. Ба чунин ниҳодҳо хонаҳо, қорвонсарой, далоилхона, қорихона, работ, хон, суфа ва ғ., шомил мешуданд. Академик В. Бартолд оид ба таърихи пайдоиш ва вазифаю ҷойгоҳи чунин муассисаҳо низ андешаҳои худро баён кардааст.

Таърихи пайдоиши мадрасаю хонақоро В.В.Бартолд бо таърихи ислом ва зоҳидии мусулмонӣ зич алоқаманд медонад. Вожаи хонаҳо ба андешаи В.В. Бартолд пайдоиши ориёӣ дошта, ба Эрони Шарқӣ аз Ғарб омадааст. Ин муассиса мувофиқи асноди сарчашмаҳои исломӣ бо таъсири зоҳидии насронӣ ва монӣ пайдо шудааст. Барои тақвияти фикри худ В. Бартолд ҳикояи Абдурахмони Ҷомиро дар бораи сохтмони хонаҳо аз тарафи «амири торсой» дар шаҳри Рамли Фаластин мисол оварда [4,430-431], ҳамзамон қайд кардааст, ки дар ягон маъҳаз вожаи «хонаҳо» барои ифодаи даъри насронӣ истифода нашудааст. Баръакс вожаи «хонаҳои монӣ» борҳо қайд гардидааст [4,431]. Хонаҳо шакли суғдии калимаи форсии хона мебошад ва ин ибораро баъдан дарвешҳои исломӣ низ қабул намудаанд.

Бояд қайд кард, ки академик В. Бартолд оид ба пайдошудани хонаҳо ва паҳншудани он дар Осиёи Миёна маълумоти пурра надодааст. Ба ин масъала таърихшиноси ҳинд К. М. Паниккар бештар равшанӣ меандозад. Ба ақидаи ин муҳаққиқ, то пайдоиши оини буддой чунин муассисаҳо вучуд надоштанд [25,38]. К. М. Паниккар дар бораи пайдоиши даърҳои мардонаю занонаи буддой му-

фассал маълумот дода, қайд намудааст, ки бошандағони аввалин дайрҳо, шахсони бехона ва ё хонаи худро тарк намуда буда, либосҳои ниҳоят оддӣ доштанд. Чунин тарзи либоспӯшӣ дар бошандағони хонаҳо низ мушоҳида шудааст.

Академик Муҳаммад Осимӣ пажуҳиши олимони Ҳиндустон С. Датт ва Р. К. Мукерчиро таҳлил намуда, қайд менамояд, ки ин ду пажуҳишгар оид ба дайрҳои Ҳиндустон ҳамчун марказҳои таълимӣ маводҳои фаровон ҷамъ овардаанд. Аз ин маълумотҳо бармеояд, ки дар дайрҳо баробари диншиносӣ, илми тиб, имло, мусиқӣ, замину ситорашиносӣ низ таълим дода мешудаанд. Дар тақия ба ин олимони академик М. Осимӣ ба хулосае омадааст, ки дар Осиеи Миёна низ дайрҳо бешубҳа чунин вазифаро иҷро мекарданд [23,22].

Ба паҳн шудани оини буддой дар Шарқ, махсусан, дар Чин сокинони Осиеи Миёна, ба вежа сугдиён ҳиссаи арзанда гузоштаанд. Ин хулосаро бостоншиноси машҳур В. А. Ранов низ дар пешгуфтори хеш ба рисолаи Ричард Фрай «Мероси Осиеи Марказӣ» таъкид намудааст [26,4]. Ричард Фрай муътақид бар он аст, ки Буддоия ҳамчун аввалин оини нуфузманд дар Осиеи Марказӣ, бо мазҳабу оинҳои мавҷудаи маҳаллӣ муҳолифат накарда, баръакс ҳамчун як шоҳаи илми фалсафа ва ё як тарзи зиндагӣ дар баробари онҳо амал намуда, бо онҳо созиш кардааст [29,167]. Мувофиқи хулосаи ӯ пас аз паҳншудани буддоия дар Осиеи Миёна муассисаҳои динии он «ступа» ва «вихара» низ паҳн гардидааст [29,170].

Масъалаи дигаре, ки таваҷҷуҳи академик В. Бартолдро ба худ кашидааст, ин омехташавии мафҳуми мадрасаю хонаҳо дар сарчашмаҳои хаттӣ мебошад. Ё қайд мена-

мояд, ки дар асарҳои Мақдиси (охирӣ асри X), Ҷувайнӣ (асри XIII), Фосих ва дигарон як муассисаи гоҳ хонақо ва гоҳ мадраса номида шудааст. Аммо, муҳаққиқ ҳикояи Абдурахмони Ҷомиро нисбат ба имом Ғаззоли асос намуда, таъкид месозад, ки хонақо ва мадраса аз ҳам фарқи ҷиддӣ доранд ва дар алоҳидагӣ сохта мешуданд [4,430]. Шояд ин махлутшавӣ аз он решаи гирифта бошад, ки бисёр вақт мадрасаю хонақо дар шафати ҳамдигар сохта мешуданд. Ин ду муассиса бештар дар назди мазорҳо, ибодатгоҳҳо, умуман маконҳои парастии бино меёфтанд. Масалан, Низомулмулк мадрасаи худро дар назди Мазори Имом Абӯҳанифа бунёд намуда буд. Дар Самарқанд бошад дар назди мазори бародари паёмбар Қусам ибни Аббос – машхур бо номи Шоҳизинда ҳанӯз дар асри XII мадраса ва аз рӯи шаҳодати ибни Баттута хонақо ҳам вучуд доштааст [4,432]. В. Бартолд ба «Асрор ат-тавҳид»-и Ибни ал-Мунаввар таъя намуда менависад, ки дар назди шаҳри Нисо қабристон буд, ки он мазори шайхон ва одамони бузург буд ва дар ҳамин қабристон хонақои Соравӣ вучуд дошт [5,128-129].

Дар тақризи худ ба асари Е. Блоше, ки ба Рашидаддин ва асари ӯ «Ҷомеъ-ат-таворих» бахшида шудааст, менависад, ки Ғазонхон дар ғарбии шаҳри Табрёз барои худ макбара бунёд мекунад ва баъдан дар атрофи он иншооти зиёде, аз ҷумла, масҷиди ҷомеъ, хонақоҳ барои дарвешон, ду мадраса - яке барои пайравони мазҳаби ҳанафӣ ва дигаре барои пайравони мазҳаби шофӣ, беморхона, китобхона, расадхона ва дар назди он мактаби таълими фанҳои дунявӣ (ҳукмият) бо мударрисону муаллимон, бойгонии қонунҳо (байт ал-қонун), паноҳгоҳ барои сайидҳо, ҳавзи об, ҳаммом, мактаб барои бачаҳои бепа-

растор баҳри азхудкунии Қуръон бо панҷ муаллиму панҷ назоратчӣ ва панҷ хизматгорзан ва дигар муассисаҳо тадричан бунёд ёфтанд [13,294-295]. Дар қатори дигар муассисаҳо номбар шудани хонақоҳ бори дигар аз он шаҳодат медиҳад, ки ин муассиса аз аввал дар назди мазору парастигҳо сохта мешудааст. Пажӯҳишҳои баъдина низ ин ақидаро тақвият медиҳанд.

Бояд тазакур дод, ки дар маҳалҳои кӯхистони Тоҷикистон, ба вижа болооби Зарафшон дар назди аксариати қабристонҳо хонақоҳҳо вучуд доранд ва ҳарчанд онҳо имрӯз мавриди истифода қарор надошта бошанд ҳам, биноҳои баъзе аз онҳо то кунун маҳфуз мондаанд.

Академик В. В. Бартолд ҳарчанд доир ба вазифаи хонақо ва бошандагони он маълумоти пурра надода бошад ҳам, ҳангоми тасвири хонақои Туманого сари ин масъала андеша ронда, ба фикри А.И. Веселовский ва В.Л. Вяткин оид ба он, ки хонақо дар ин давра аллакай аз ҷиҳати моҳият вазифаҳои аввалаи худро гум кардааст, муҳолиф менамояд. В.Л.Вяткин менависад, ки дар ибтидо хонақо ҳамчун даъра истифода мешуд ва дар аҳди Темуру темуриён он барои намозгузори табдил ёфта буд. В. Бартолд ин андешаро ба кулӣ рад намуда, менависад, ки дар асри XV низ хонақо чун пештара паноҳгоҳи суфиён (дарвешон) буд [4,433].

В. В. Бартолд дар хонақо дафн намудани созандагони он, шайхон ва уламои машҳурро рад накардааст. Ӯ ба маълумоти В. Л. Вяткин таъя намуда, қайд мекунад, ки мазори Хоча Абдударуна дар наздикии Самарқанд, мазори Нуриддини Босира (қутби чаҳордахум) ҳама дар аввал хонақо буданд. Донишманди фақид дар рисолаи «Туркистон дар давраи ҳучуми муғулҳо» қайд менамояд,

ки на танҳо дар хонако, баъзан ҳатто шайхон ва бунёд-гузори мадрасаҳоро низ дар мадориси сохтаи эшон дафн менамуданд. Аз ҷумла, Арслонхони қарахониро, ки дар Балх ғавтида буд ба Марв бурда, дар мадрасаи сохтааш дафн карданд [1,382-384].

Хонако аз аввал то охир макони зоҳидони исломӣ, шайхҳои калон, сардорони маъруфи мусулмонӣ маҳсуб меёфт. Дар ин муассиса суҳбатҳои илмӣ, баҳсу ривоятҳо аз таърихи равияҳо, мақсад ва мароми онҳо, тарҷумаи ҳоли шайхону сӯфиёни калон ба миён меомад. Умуман, хонако ҳамчун муассисаи динӣ, фарҳангӣ, ба сифати макон ва бошишгоҳи дарвешон хизмат менамуд ва дар тарғибу паҳншавии аҳкоми дини ислом, мақоми калон дошт. Пажӯҳишгари чараёни сӯфия Ч. С. Трилингем менависад, ки «Хонако, ки дар он таълим дода намешуд, бошишгоҳи шакли форсӣ буда, ба шахрҳои олами араб оварда шуд ва сардори он аз тарафи ҳокимон таъйин мегардид» [28,29].

Академик В.В. Бартолд оид ба муассисаи дигари динию фарҳангӣ – корвонсаройҳо низ маълумоти муҳим додааст. Зикр бояд кард, ки корвонсарой бо номҳои хон ва работ низ оварда мешавад. В. В. Бартолд дар мақолаи «Оид ба таърихи обёрии Туркистон» менависад, ки калимаи рабадро бо калимаи работ омехта намудан мумкин нест. Академик доир ба работ маълумот дода, қайд менамояд, ки ҳарчанд дар аввал работҳо иншооти мудофиавӣ буданд ва дар марзҳо бунёд мешуданд, тадричан вазифаи мудофиавии худро аз даст медиҳанд ва дар Осиёи Миёнаю Эрон ба макони зисти ғозӣну қорихо табдил меёбанд. Вале работҳои низ буданд, ки аз аввал бо мақсади иҷроӣ ягон маросими динӣ ва ё таҳсил бунёд мешуданд. Барои

тақвият В.В. Бартолд таъкид менамояд, ки ханӯз дар асри VIII олими машҳури марвазӣ Абдуллоҳ бини Муборак, ки дар фанни ҳадис ва фикҳ уламои давр буд, дар Марв барои ҳарду шоҳаи улуми исломӣ работи алоҳида бунёд намудааст [2, 204]. В. Бартолд гурӯҳи сеюми работхоро низ чудо менамояд, ки онҳо асосан ба расму оини тому-сулмонӣ пайваст мебошанд ва номгӯи бисёри онҳо ҳатто дар Куръон оварда шудаанд [2,204].

Яке аз шаҳрҳои калонтарини онвақта, ки работи зиёд дошт, шаҳри Исфичоб буд. Дар ин шаҳр аз рӯи маълумотҳои Мақдисӣ қариб 1700 работ (корвонсарой) мавҷуд буд [1,233]. Бештари работҳо ба номи шаҳрвандони шаҳрҳои калон ба монанди работи нахшабиён, самарқандӣҳо, бухороӣҳо номгузорӣ мешуданд. Ин тарзи номгузорӣ ба работҳо то солҳои наздик, масалан дар Самарқанд истифода мешуд.

Корвонсаройҳо (работҳо) ғайр аз марзи давлатҳо ва шаҳрҳои калон дар роҳҳои корвонгузар ва тичоратӣ низ сохта мешуданд [6,262]. В. Бартолд дар яке аз маърузаҳои хеш, ки ба тасвири роҳҳои корвонгузари байни Бистом ва Урганҷ бахшида шудааст, қайд менамояд, ки дар охири ҳар як фосилаи роҳи тичоратӣ работ- корвонсаройҳо мавҷуд буданд [6,262-263]. Ба масаъалаи роҳҳои тичоратӣ ва корвонсаройҳо академик В. Бартолд дар асари бунёдии хеш «Туркистон дар давраи ҳучуми муғулҳо» низ бештар диққат додааст. Дар тақриз ба китоби «Қарорҳои ҷаласа ва гузоришҳои аъзоёни Маҳфили туркистони дӯстдорони бостоншиносӣ», ки соли 1910 нашр шуда буд, маърузаи А.Д. Қалмиковро оид ба сохтмони муассисаҳои динӣ, ба вижа масҷид, мадраса ва мақбара мавриди омӯзиш қарор дода, андешаи муаллифро оид ба он ки то давраи Темур-

ланг дар мулкҳои паси Амударё хишти пухтаро истифода намекарданд, муқобил мебарояд. Барои исботи фикрҳои хеш далелу сарчашмаҳои зиёдеро пеш оварда, қайд менамояд, ки дар вилояти Бухоро ҳанӯз дар асри XI аз хишти пухта иморати боҳашамати Работи Малик сохта шуда буд [7,198-199]. Ҳарчанд баъдан академик А. А. Семёнов мушаххас намуд, ки маълумоти сарчашмаҳо оид ба ин сохтмони боҳашамат ба Работи Малик алоқае надоранд [27, 21-27].

Сохтмони муассисаҳои динӣ, ба вижа хонақоҳ ва работ (корвонсарой) аз вазъи сиёсии ҷомеа, пойдорӣ ва мустаҳкамии ҳокимияти хонадонҳои ҳукмрон, муносибати эшон ба илму фарҳанг вобастагии зиёд дорад. Барои ҳамин шумораи чунин муассисаҳо дар давраи давлатдории Сомониён ниҳоят зиёд буд, зеро муддати қариб як аср Мовароуннахру Хуросон дар ҳолати оромии сиёсӣ буданд. Ҳамчунон хонадони Сомониён низ барои пешрафти илму фарҳанг корҳои зиёдеро ба анҷом расониданд. Аз тарафи дигар хонадонҳои эронии ба сари қудрат омада, ба вижа Тоҳириёну Сомониён тавонистанд фарҳанг, расму русуми маҳаллиро аз нав эҳё намоянд. Ричард Фрай қайд менамояд, ки бо шарофати хонадони Сомониён «Ҷомеаи кӯҳна мавҷудияти хешро идома меод, вале бо хилғати мусулмонӣ» [29,264].

Академик В. Бартолд оид ба инкишофи минбаъдаи мактабу мадрасаҳо низ диққати махсус додааст. Олим то ҷое маъхазҳо имкон додаанд мадрасаҳои алоҳида, таърихи пайдоиш ва сохтмони онҳо, санъати меъмории биноҳои мадрасаҳоро мавриди омӯзиш қарор додааст. Аз пажӯҳиши олим бармеояд, ки фарҳанги волои мардуми Мовароуннахру Хуросон дар тӯли таърих борҳо аҷнабиёни ома-

даро тасхиру тобеъ намудааст. Барои субути андешаҳои худ ӯ шаҳри Балхро чун мисол оварда, менависад, ки баъди аз нав барқарор гаштани ин шаҳр ҳокими араб шаҳри арабии Боруқонро нест намуда, ҳама аҳолии онро ба Балх овард. Ин яке аз ҳодисаҳои нодир дар таърихи ислом аст, ки ғосибон ба хотири эҳёи шаҳри тоисломии Балх шаҳри худро қурбон намуданд [12,367].

Хулоса, аз рӯи таҳлилу таҳқиқи таърихи ниҳодҳои омӯзишии ва динию мазҳабӣ, мулоҳизаву хулосаҳои илмии академик В.В. Бартолд то ба имрӯз моҳияти илмии худро нигоҳ доштаанд.

Пайнавишт:

- 1.Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия//Бартольд В.В. Соч. Т. I.-М. 1963.
- 2.Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана// Бартольд В.В. Соч. Том. II, ч. 1.-М., 1963.
- 3.Бартольд В.В. История Туркестана//Бартольд В.В. Соч. Т. II, ч. I. -М.1963.
- 4.Бартольд В.В. О Погребении Тимура// Бартольд В.В. Соч. Т. II. ч. II. -М. 1964.
- 5.Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана// Бартольд В.В. Соч. Т. III. – М., 1965.
- 6.Бартолд В.В. Дорожник от Бистама до Куня – Ургенча// Бартольд В.В. Соч. Т. III. М., 1965.
- 7.Бартольд В.В. Протоколы ТКЛА, год XIV, 1910// Бартольд В.В. Соч. Т. IV. М., 1966.
- 8.Бартольд В.В. Ислам//Бартольд В.В. Соч. Т. VI.- М.1971.
- 9.Бартольд В.В. Восточноиранский вопрос//Бартольд В.В. Соч. Т. VII. -М., 1971.
- 10.Бартольд В. В. Рыцарство и городская жизнь в Персии при Саманидах и при исламе//Бартольд В.В. Соч. Т. VII. - М.1977.
- 11.Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. – Соч. Т. VII. М., 1971.

- 12.Бартольд В.В. Персидская шуубийя и современная наука //Бартольд В.В. Соч. Том VII. М., 1971.
- 13.Бартольд В.В. Рецензия на книгу Е.Блоше//Бартольд В.В. Соч. Т.VIII.
- 14.Бартольд В.В. Задачи русского востоковедения в Туркестане//Бартольд В.В. Соч.Т.IX. М., 1977
- 15.Бартольд В.В. Автобиография//Бартольд В.В. Соч. Т.IX. М., 1977.
- 16.Бурҳон Муҳаммадхусайн. Бурҳони котеъ. Душанбе, 1993.
- 17.Фафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Душанбе: «Ирфон», 1998.
- 18.Девонакулов А. Асрори номҳои кишвар. – Душанбе: «Ирфон», 1989.
- 19.Мирбобоев А. Ученые и научные центры ближнего и среднего Востока в древности. Душанбе, 1983.
- 20.Мирбобоев А. История мадраса Таджикистана (часть первая). Душанбе, 1994.
- 21.Мец А. Мусульманский Ренессанс. М.: Наука, 1973.
- 22.Мэри Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М.1987.
- 23.Осимӣ Муҳаммад. Авроқи рангин. –Хучанд, 2005.
- 24.Остроумов Н. П. Мусульманская высшая школа (мад-раса). ЖМНП, 1906. №10.
- 25.Паниккар К.М. Очерки истории Индии. М., 1961.
- 26.Ранов В. А. Предисловие редактора в кн. Р. Фрайя. Наследия Центральной Азии от древности до тюркского нашествия. Душанбе, 2000.
- 27.Семёнов А. А. К вопросу о датировке Рабат-и Малика в Бухаре//Труды САГУ. Кн 4. Ташкент, 1951.
- 28.Трилингем Дж.С. Суфийские ордены ислама. М., 1989.
- 29.Фрай Ричард. Наследия Центральной Азии. От древности до тюркского нашествия. Душанбе, 2000.

2.2. АКАДЕМИК А. А. СЕМЕНОВ ДОИР БА РУҶОНИЁН ВА МУНОСИБАТИ ОНҶО БА МАКТАБУ МАОРИФ ДАР АМОРАТИ БУХОРО

Осиёи Марказӣ (дар адабиёти илмӣ бештар бо номи Осиёи Миёна ёд мешавад) ҳамчун яке аз марказҳои қадимтарини тамаддуни инсонӣ аз ибтидо ҳамеша таваҷҷуҳи олимони самтҳои гуногунро ба худ ҷалб карда бошад ҳам, вале давраи омӯзиши пурвусъати он ба асри XIX рост меояд. Зеро аз ҳамин давра, бо кӯшиши олимони рус таҳқиқу омӯзиши мунтазами таъриху фарҳанг ва табиату иқтисодии Осиёи Марказӣ ибтидо мегирад. Ҳамин паҳлуи масъаларо академик В. Бартолд ба назар гирифта, навишта буд, ки Осиёи Марказӣ танҳо дар натиҷаи ҳаводиси сиёсии асри XIX, пеш аз ҳама рақобати Англияю Руссия дар минтақа мавриди таваҷҷуҳи илми Аврупо гардид [5, 510], то асри XIX Осиёи Марказӣ дар Аврупо бештар ҳамчун «Тартария» - ватани «тоторҳои саҳроӣ» маъруф буд [5, 511].

Дар таҳқиқу омӯзиши пайваستاи таъриху фарҳанги Осиёи Марказӣ воқеан нақши олимони рус, ба вижа О. И. Сенковскӣ, В. В. Виляминов-Зернов, В. В. Григорев, Н. В. Хаников, П. И. Лерх, А. Л. Кун, Н. И. Веселовский, В. П. Наливкин, В. В. Бартолд, А. А. Семенов, М. С. Андреев хеле бузург аст. Академик А. Семёнов, хатмкардаи Институти забонҳои шарқии ба номи Лазареви Маскав, донандаи се забони шарқӣ сарнавишти худро пурра ба омӯзиши Осиёи Марказӣ пайваста, тамоми зиндагии ҳешро ба таҳқиқи таъриху фарҳанги халқҳои ин минтақа сарф намудааст. Ӯ на танҳо таърихи ин кишварро омӯхт, балки дар тарбияи мутахассисони илмӣ ва омода наму-

дани аввалин муҳаққиқони касбӣ низ саҳми бориз гузошта, асосгузори мактаби шарқшиносие буд, ки тавасути он чандин насли пажуҳишгарони варзида ба воя расидаанд.

А. А. Семёнов, мисли дигар муҳаққиқони рус пеш аз ҳама ба тадқиқу омӯзиши таърих ва ҷойгоҳи аморати Бухоро ҳамчун яке аз марказҳои асосии тамаддуни минтақа аҳамияти вижа додааст. Аз 62 кори тадқиқотии оид ба таърих ва фарҳанги Осиёи Марказӣ бахшидааш, ки ханӯз дар давраи тошӯравӣ нашр шуда, ба муҳаққиқ шӯҳрати ҷаҳонӣ овардаанд, 15-тоаш бевосита ба таърих ва фарҳанги аморати Бухоро бахшида шудаанд. Баъдан, дар замони шӯравӣ низ ин масъала дар пажуҳишҳои ин муҳаққиқи шинохта ҷойгоҳи муҳимро ишғол менамуд. А.А. Семенов пеш аз ҳама ба масъалаҳои сохти иҷтимоӣ-табақавии аморат, таърихи ислом ва шоҳаҳои гуногуну ҷараёнҳои динию мазҳабии он, ба мисли тасаввуф ва исмоилия тавачҷуҳи хоса зоҳир менамояд.

Мақом ва мавқеи табақаву қишрҳои алоҳида дар нардбони иерархӣ (силсилаи мартабаҳо)-и аморати Бухоро ҳамеша дар маркази тавачҷуҳи муҳаққиқ қарор дошт. Инро мо метавонем пеш аз ҳама дар асарҳои «Средняя Азия. Очерк», «Этнографические очерки Зеравшанских гор, Каратегина и Дарваза», «Из области религиозных верований шугнанских исмаилитов», «Очерк поземельно - податного и налогового устройства в Бухарского ханства», «Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени», «К прошлому Бухары», «Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре», инчунин дар мақолаҳо, тақризҳо ва қайдҳои

чопшуда ва ё чопнашудаи сафарҳои сершумори муҳаққиқ мушоҳида намоем [11;12; 13; 14; 15;16;17].

А. Семёнов аҳолии Бухоро ба табақаҳои деҳқонон, чорводорони кӯчманчӣ (сахронишин, чорводор), аҳолии шаҳр (шаҳрнишин ё ҳисорӣ) тақсим мекунад. Дар навбати худ, сокинони шаҳр ба косибон, тоҷирон (савдогарон) ва амалдорон табақабандӣ мешаванд. Тибқи маълумоти ӯ, руҳониён (уламо) ва корпоратсияҳои сершумори дарвешӣ як гурӯҳи махсуси иҷтимоиро ташкил медоданд [16, 982]. Намояндагони ин қишр аз дигар табақаҳои ҷомеа бо сарулибос, саллаҳои калони сафеди муслинӣ, ҷомаҳои банораси пуштӣ фарқ мекарданд. Онҳо мӯзаҳои туноқи бепешна, маҳсӣ ва аз болои он кафш мепӯшиданд [16, 982].

Академик Семёнов таркиби дохилии ҷомеаи Бухоро мавриди таҳлил қарор дода, таъкид менамояд, ки руҳониён бонуфузтарин табақаи ҷомеаи аморат буданд, ки ба он қозихо, муфтиён, аъламҳо, охундҳо, райисҳо, мударрисон ва имомхатибону муллоҳо шомил мешуданд [16, 987]. «Руҳониён, менависад ӯ, - як корпоратсияи хеле муттаҳидро мемонданд, ки дар руҳияи мутаассибонаи динӣ ба ҳам пайваст шуда, тибқи талаботи тағйирнопазири қонуни ягонаи илоҳӣ бо номи шариат амал менамуданд» [16, 987]. О. А. Сухарева низ мавҷудияти руҳониёнро ҳамчун табақаи мустақили бонуфузи Бухоро дониста, таъкид менамояд, ки ин табақа аз сайидҳо, хоҷаҳо, уламо ва фоксҳон иборат буд. Сайидҳо ва хоҷаҳо худро «табақаи муқаддас» ҳисобида, худро нисбат ба дигар табақаҳои аморати Бухоро муҳолиф мегузоштанд [18, 183-184].

Дар бораи маънои ин мафҳум дар байни муҳаққиқон андешаҳои гуногун вучуд доранд. Масалан, В.В. Бартолд муътақид аст, ки маълумоти хаттии насабнома, ки иддаои

хоҷаҳо бар он асос ёфтааст, бештар қалбакӣ аст [6, 276]. А. Семёнов низ шубҳанок будани насабномаи сайидҳои Бухороро таъкид намуда, зикр кардааст, ки дар аморат, махсусан маркази он «талабгорони ба даст овардани ҳуқуқи аз авлоди паёмбар будан ниҳоят зиёд буданд» [16, 993]. Хоҷаҳо ҳамчун табақа дар асрҳои миёна нақши сиёсӣ надоштанд, болоравии нуфузи онҳо баъди ба сари қудрат омадани Шайбонӣ ибтидо мегирад [9, 303-312] ва ҳатто дар «асри XIX ҳокимон ва амалдорони калон бештар бо роҳи зӯрӣ духтаронро аз хонадони хоҷаҳо ба занӣ мегирифтанд, то дар оянда худро «сайид» номида тавонанд» [6, 276]. Аз ин рӯ, амирони манғитии Бухоро низ насабномаи худро аз паёмбари мусулмонон гирифта, ба унвони худ тимсоли «сайид»-ро зам кардаанд [10, 34].

Таъсири руҳониёни Бухоро ба дигар гурӯҳҳои иҷтимоӣ нақши ҳалқунанда мебозид ва ҳатто амирон хангоми ҳалли қорҳои махсусан муҳимми давлатӣ «маслиҳат» ва ризоияти намояндагони ин табақаи бонуфузро мегирифтанд ва ҳамеша кӯшиш мекарданд, ки бо ин гурӯҳ ихтилоф надошта бошанд. Намунаи оқибати чунин ихтилоф муноқишаи байни амир Абдулаҳад (1885-1910) ва руҳониён аст, ки дар натиҷа амир Бухороро абадан тарк кард ва Карминаро ҷойи будубоши доимии худ интихоб намуд [16, 987-988].

Бояд гуфт, ки танҳо сайидҳо ва хоҷаҳои ашроф мавқеи имтиёзноро соҳиб буда, намояндагони онҳо ба мақому мансабҳои баланд, пеш аз ҳама мансабҳои динӣ ва давлатӣ таъйин мешуданд. Бонуфутарин қишри ин табақа дар Бухоро хоҷаҳо ё шайхҳои Ҷӯйборӣ [7; 8; 17; 18] буданд, ки маҳз намояндагони онҳо ба вазифаҳои «аълам, шайх-ул-ислом, амалдору низомӣ (сипоҳӣ)» таъйин

мешуданд» [17, 169]. Дар баробари ин, аз рӯи гуфтаи О. А. Сухарева, на ҳамеша авлоди хоҷаҳои маъруф, ки мутааллиқ ба як авлод буданд, мавқеи баробар доштанд, аксар вақт онҳое, ки соҳиби даромади калон ва ё боигарии зиёд набуданд, мутаносиб ба дорони худ дар ҷомеа мавқеи поёнтарро ишғол мекарданд, ҳатто бархе аз онҳо ба ҳунармандӣ ва ё деҳқонӣ низ машғул буданд [18, 184-186].

Ба тоифаи уламо, инчунин, намояндагони табақаи болоии руҳониён-мутакаллимон, вакилон, мударрисҳо, намояндагони фикҳ, донандагони шариат, қозӣ ва муфтиҳо шомил буданд. Эшонҳои меросӣ (ирсӣ), пешвоёни тариқати сӯфӣ, ёварон ва пайравони онҳо, руҳониёни одӣ, солахон, посбонони мазорҳои муқаддас, инчунин донишҷӯёни мадраса низ узви ҳамин тоифа маҳсуб меёфтанд [18, 287].

Дар бораи рӯҳониён ва сохтори дохилии ин табақа муҳаққиқони гуногун андешаҳо баён карда бошанд ҳам, вале А. Семёнов муфассалтар ва пайгирона онро мавриди баррасӣ қарор додааст. О. И. Сухарева барҳақ навиштааст, ки баъди инқилоб ба шарофати асарҳои пурарзиши ин муҳаққиқ сохти маъмурӣ ва ҳаёти динии аморати Бухоро пурра равшан гардид [18, 290]. Тадқиқоти А. Семёнов ҳамеша ба таҳлили ҳаматарафаи маъхазҳои ҳатгӣ, маводҳои пурсиш, суҳбат ва мушоҳидаҳои шахсии ҳуди муаллиф асос ёфтаанд. Вай на танҳо сохти дохилии табақаи руҳониёнро муфассал ва равшан мекунад, балки дар айни замон таърихи пайдоиш, мавқеъ ва зинаи иерархияи нақши онҳоро низ дар ҷомеаи феодалии аморати Бухоро инъикос менамояд. Аз ҷумла, дар осори ӯ вазъи мактабу маориф дар аморат, муносибати руҳониёни Бухоро ба

мактабу маориф дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ба таври муфассал инъикос ёфтааст.

Мақтабу маориф дар аморати Бухоро комилан дар ихтиёри рухониёни мусулмон буд. А. Семёнов мавқеъ ва нақши ин табақаро дар ҷомеаи Бухоро таҳлил намуда, менависад, ки рухониён пуштибонии худро дар байни ҳазорон нафар толибилмон, ба истилоҳ муллобачаҳо, шогирдони мадрасаҳои сершумори Бухоро пайдо кардаанд [16, 988]. Дар баробари ин, рухониёни Бухоро аз таъби толибилмҳои мадраса моҳирона истифода бурда, олимону амалдорони ба онҳо номувофиқро аз вазифаашон дур мекарданд ва ё барои аз байн бурдани ин ё он падидаи ҷамъиятии барои рухониён номатлуб истифода мекарданд [16, 989]. «Ягон тафаккури тоза, ягон навоарӣ ва ҳатто як ишораи он, - менависад А. Семёнов, - ба ин муҳити беҳаракати сангшуда, ворид шуда наметавонист» [16, 989].

Хусусияти хоси низоми анъанавии мактабу маорифи нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX, мисли давраҳои пеш дар он буд, ки он низоми ягонаи давлатӣ маҳсуб намеёфт, онро давлат маблағгузорӣ намекард ва ҳатто дар идоракунии он ширкат надошт. Аз ин рӯ, мактабу маориф барои тамоми кишрҳои ҷомеа дар дасти рухониён, хайрхоҳони гуногун ва шахсони алоҳида буд. Табиист, ки дар чунин ҳолат муассисаҳои таълимии суннатӣ наметавонистанд, мутахассисони варзида омода кунанд ва ё ба муҳассилини худ дониши дунявӣ диҳанд.

Вазъияти маорифи халқ дар давраи ҳукмронии сулолаи мангитҳо, маҳсусан, ҳокимони охирини он, боз ҳам бадтар шуд. Дар ин бора Аҳмади Дониш, Садриддин Айнӣ, Мирзо Абдулазими Сомӣ, Мирзо Сирочи Ҳаким ва дигар ҳамзамонон ба таври муфассал навиштаанд. Масалан, С.

Айнӣ менависад, ки амир Музаффар (1860-1885) ва вориси ӯ Абдулаҳад (1885-1910) «халқро дар торикӣ нигоҳ дошта, ҳар чизи зинда ва пешқадамро мекуштанд» [1, 315]. Дар замони ҳукмронии Абдулаҳад (1885-1910) идораи корҳои уламо ба қозикалони Бухоро воғузур карда шуд, ки «на танҳо уламои калонро мутеъ мекард, балки занҷири қудрати худро ба гардани толибилмони мадраса низ гузошта буд» [2, 305].

Таҳлили муфассали вазъи мадраса, таълими фанҳои таълимӣ, вазъи мударрисону толибилмон дар охири асри XIX дар осори С. Айнӣ, пеш аз ҳама дар «Ёддоштҳо», «Таърихи инқилоби Бухоро» ва «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» оварда шудаанд [3; 4]. Бино ба маълумоти ӯ, дар мадрасаҳои Бухорои охири асри XIX, ҳатто дар ҷойи фанҳои асримиёнагӣ ва китобҳои дарсии то андозае нодаркор ҳошия (шарҳи тафсир) ё дебоча (муқаддима), ки аз ҷониби худи мударрисон ва ё устодони онҳо таълифшуда, таълим дода мешуд; аз раванди таълим геометрия, таърих ва тиб пурра бароварда шуда буданд; ҳатона дар ҳама мадрасаҳо чунин фанҳои динӣ, аз қабили ҳадис ва тафсир (тафсири Қуръон) таълим дода мешуданд; тамоми ҳучраҳо ё гӯшаҳои, ки дар он толибилмони мадраса зиндагӣ мекарданд ба моли хусусии уламо табдил ёфта буданд; ҷойи мударриси донишманду қобилро муаллимони бесавод ва мутаассиб ишғол карда буданд; ҳамзамон маҳдудшавии барномаҳои таълимии мадрасҳо боиси аз байнравии китобхонаҳои бузурги шаҳр гардиданд [3, 305].

Табиист, ки дар чунин ҳолат мадрасаҳо на танҳо одамони донишманду босаводно тарбия карда наметавонистанд, ҳатто ба додани маълумоти комили динӣ низ иқтидор надоштанд. Аз ин рӯ, хатмкардагони мадрасаҳо

асосан ба сафи ходимони динии дастгоҳи маъмурию давлатӣ шомил мешуданд ва ё имомхатиби масҷидҳо таъйин мегардиданд ё бархе аз онҳо дар мадрасаҳо маскан гирифта вазифаи мударрисиро соҳиб мегаштанд.

Маҳз чунин ҳолати мактабу маориф қишри пешқадам ва тараққиқарвари зиёӣро водор кард, ки кӯшиши ислоҳи низоми маориф ва таълиму тадрисро ба миён гузоранд, ки яке аз равандҳои асосии он ташкили мактабҳои усули ҷадид маҳсуб меёфт. Воқеан, дар ҳолати ҳукмронии низоми идории ақибмонда ва соҳти иҷтимоию иқтисодии асримиёнагӣ, инчунин тақвияти мафкураи динии феодалию клерикалӣ ба миён омадани андешаҳои маорифпарварӣ ва танқиди пояҳои мавҷудаи ҷомеаи аморат падидаи пешқадаме буд. Қишри пешқадами зиёӣён на танҳо асосҳои ҷомеаи патриархалӣ-феодалиро саҳт танқид мекарданд, балки роҳҳои баромадан аз вазъияти ба миён омадари низ нишон медоданд. Беш аз ҳама, онҳо ислоҳоти соҳаи маорифи халқ, таълими илмҳои дунявӣ ва дақиқ ба ҷойи фанҳои кӯҳна ва нодаркори динӣ ба мисли низоми маорифи аврупоӣ, омӯзиши забонҳо, ба хусу русиро пешниҳод менамуданд. Чунончӣ Аҷзии Самарқандӣ дар ибтидои асри ХХ ба ҳамин маънӣ ишора намуда гуфтааст:

Мусулмонон чаро дар мактаби рус,
Намехонанду месозанд номус?
Бихонӣ дар макотибҳои русӣ,
Шавӣ алломаи машҳури тӯсӣ...

Аммо муҳолифони асосии мактабҳои усули нав руҳониёни мансабдор буданд, ки на танҳо ба муқобили мактабҳои нав муборизаи шадид бурда, онҳоро нопок, зид-

дидинӣ, ҳаром эълон мекарданд, балки хилофи ҳамагуна дигаргунию навоарӣ ва тағйирот дар ҷомеаи аморат буданд. А.А. Семёнов қайд мекунад, ки ин гурӯҳи ниҳоят муттаҳид ва ба ҳам наздик баъзан аз эълони «не»-и қотеъи худ ба амирон дар корҳои муҳими давлатӣ наметарсид ва на як бору ду бор амиронро маҷбур карда буд, ки қарори худро тағйир диҳанд ва ё онро бекор кунанд [16, 987-988]. Маҳз намояндагони ҳамин табақа ба кушодани мактабҳои нав ва паҳн шудани донишҳои дунявӣ дар аморат монёв шуданд. Моҳи сентябри соли 1917 А. Семёнов бо як намояндаи элчихонаи рус дар Бухоро ба қабули охири амири Бухоро Сайид Олимхон бо мақсади рушан намудани сабабҳои баста шудани мактабҳои усули нави Бухоро ноил гардиданд. Амир ғайриқонунӣ будани ин амалро эътироф карда бошад ҳам, эълон кард, ки ҳечгуна кӯмак карда наметавонад, зеро рӯҳониёни Бухоро бо сарвари қозикалон муқобили кушодашавии чунин мактабҳо мебошанд. Вақте А. Семёнов ва намояндаи элчихонаи рус ба қозикалони аморат Бурҳониддин муроҷиат карданд, бо ишора ба он ки ҳамаи мактабҳои усули нав дар дасти ҷадидон аст, ба додани иҷозат ба фаъолияти чунин мактабҳо қатъиян эътироз кард [16, 988].

Рӯҳониён, пеш аз ҳама, ба хоҳири нигоҳ доштани ҳукмронии худ дар соҳаи маориф ва аз даст надодани яке аз шохаҳои муҳими таъсиррасонӣ ба ҷомеаи аморат, овозаҳои гуногунро доир ба нопок будани мактабҳои ҷадид, муқолиф будани онҳо бо шароити исломро паҳн мекарданд. Агарчи дар рафти мувоҳида маорифпарварони маҳаллӣ борҳо исбот карда буданд, ки ин гуна мактабҳо «нопок» нестанд, балки баръакс, нисбат ба мактабҳои кӯҳна бартариҳои зиёд доранд. Ҳатто барои исботи ин

борҳо дарсҳои кушод ва имтиҳонҳо низ гузаронида шуданд.

Мубориза байни низоми нав ва кӯҳнаи маориф баъзан хеле тезу тунд мешуд. Маорифпарварон ва ислохотхоҳон бо ҳар восита, пеш аз ҳама тавассути васоити мавҷудаи ахбори омма, чоп намудани китобҳои гуногун, аз ҷумла, як қатор асарҳои бадеӣ, китобҳои қироатӣ кӯшиш намуданд, ки бартарии усули нави таълим ва мактабҳои ҷадидро нишон диҳанд. А. Мунзим, ки рафти ин муборизаро мушоҳида менамуд, таъкид ба он менамояд, ки мухолифони асосии мактабҳои нав руҳониён натиҷаи фаъолияти онҳоро дида, аз ҷумла ошкор шудани номутобиқии низоми мавҷудаи маориф ба талаботи ҷомеа тарсиданд ва ҳатто онҳоеро, ки тарафдори усули нави таълим буданд, маҷбур карданд, ки ба муқобили он бароянд [3, 34]. С. Айни амали руҳониёнро шадидан маҳкум карда, навиштааст, ки «ин қаҳрамонони шариат (!) як бор ба мактаби кӯҳна назар намеандозанд ва ба ҳоли мазлумонаи авлоди муслимин тараҳхуме наменамоянд» [4, 67], ба ибтиқори чанд нафар равшанфикрон, ки фақат меҳоянд, ки ба мақсади дониш ва савод андӯхтан барои бачаҳои мусалмон мактабе ташкил кунанд, мухолифат мекунанд.

Ҳамин тариқ, дар аморати Бухоро зери фишор ва муқобилати шадиди руҳониёни мусулмон низоми маорифи пешқадам ва мактабҳои усули нав роҳ наёфтанд. Агар чунин намешуд, мактабу маорифи аморат низ ба он сатҳе, ки низоми таълиму тадрис дар вилоятҳои мусулмонии Руссия ва кишварҳои мусулмоннишини ҳамсоя, аз ҷумла, дар кишвари Туркистон қарор дошт, баромада метавонист. Доир ба мавқеи руҳониён дар аморати Бухоро ва муносибати аҳоли ба ин табақа А. Семёнов менависад:

«Рухониён дар байни аҳолии сершумори аморат аз таваччуҳи оммаи васеъ он қадар баҳравар набуданд. Аҳолии Бухоро дар шахсияти рухониён, алалхусус, дар симои қозиву муфтиҳо ва дигарон танҳо шахсони бевичдонро медиданд, ки ҳамагуна масъалаҳои баҳсию судиро ба таври дилхоҳ ва бо роҳи гирифтани ришва ва ба даст овардани фоидаи муфт ҳал мекунанд» [16, 990].

Пайнавишт:

1. Айнӣ С. Судьба одного народа//Соч. Т.6.- М., 1975.
2. Айнӣ С. История мангытских эмиров//Соч. Т.6.
3. Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. Душанбе, 1987.
4. Айнӣ С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро// Куллиёт. Ҷ.14. Душанбе, 2005.
5. Бартольд В.В. Состояние и задачи изучения истории Туркестана//Соч. Т. IX. М., 1977.
6. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана// Соч. Т. 2. Ч.1.-М., 1963.
7. Вяткин В.Л. Шейхи Джуйбари// Сб. «В.В. Бартольду». Ташкент, 1927.
8. Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. М., 1954.
9. Камол Хамза. История вторжения кочевых племен Дашт и Кипчака в Мавераннахр и Хорасан (XVI в.). Душанбе, 2012.
10. Кисляков Н.А. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX – начала XX вв.- М.-Л., 1962.
11. Семенов А.А. Средняя Азия. Очерк. М., 1900. Второе издание. М., 1910.

12.Семенов А.А. Этнографические очерки Зеравшанских гор, Каратегина и Дарваза. М., 1903.

13.Семенов А.А. Из области религиозных верований шугнанских исмаилитов//Мир ислама. Т.1. №4. СПб, 1912.

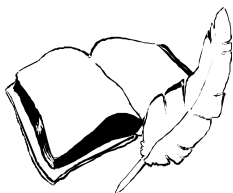
14.Семенов А.А. Очерк поземельно - податного и налогового устройства б. Бухарского ханства//Труды САГУ. Серия 2. Выпуск 1.- Ташкент, 1929.

15.Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени//Труды АН Тадж. ССР. Т.25.- Сталинабад, 1954.

16.Семенов А. А. К прошлому Бухары// В кн. Садриддин Айни. Воспоминания. М.-Л., 1960.- С.980-1015.

17.Семенов А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре// Семенов А.А. Избранное сочинение. Душанбе, 2013.

18.Сухарева О.И. Бухара XIX - начало XX в. (Позднефеодальный город и его населения). М., 1966.

2.3. МАКТАБҲОИ УСУЛИ ҶАДИД ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР ТАЪРИХИ МАОРИФИ ТОҶИК

Фосилаи таърихии нимаи дуҷуми қарни XIX - аввали асри XX барои халқи тоҷик, воқеан давраи тақдирсоз маҳсуб меёбад. Маҳз дар ҳамин давраи таърихӣ, новобаста аз парокандагӣ, фишору таҳдидҳои сиёсӣ ва маҳдудияти ҳуқуқӣ тоҷикон бо иқтисоии таъриху тақдир ба эъмори давлатдорӣ навини худ ноил гаштанд. Бедорӣи сиёсӣ ва фарҳангӣ, кӯшишу ҳаракати ислоҳотхоҳӣ, эътироз аз сохту сулолаи ҳукмрон ва тартиботи мавҷуда аз охири асри XIX оғоз ёфта, дар давраи шӯравӣ новобаста аз ҷаҳорҷӯбаи маҳдуди идеологии замон боиси зина ба зина ташаккул ёфтани худшиносии миллии тоҷикон мегардад, ки натиҷаи он дар ибтидо ташкилҳои ҷумҳурии мухтор, сипас ҷумҳурии иттифоқӣ ва ниҳоят истиқлолияти комили давлатӣ мебошад.

Оғози бедорӣи сиёсӣ ва ҳаракати ислоҳотхоҳии халқи тоҷик аз мутафаккири барҷаста Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ маншаъ мегирад. Маҳз асарҳои Аҳмади Дониш бунёди назари навро ба сохти аморати Бухоро ва ҳолати воқеии он, зарурати ислоҳот, пеш аз ҳама ислоҳоти низоми маънавию фарҳангии ҷомеа ибтидо гузошт. Яке аз падидаҳои муҳимме, ки дар раванди ислоҳотхоҳии охири асри XIX ва ибтидои асри XX ба миён омад, ташкилҳои мактабҳои усули ҷадид буд.

Воқеан, низоми мактабу маорифи аморати Бухоро дар шакли заифи низоми мактабу маорифи ибтидои асриимиёнаи Мовароуннаҳру Хуросон қарор дошт. Сулолаҳои ҳукмрони баъдина ба ин низоми натавонанд тағйироту дигар-

гунии чиддие ворид накарданд, балки барои дар ҳолати карахтиву рукуд нигоҳ доштани он мусоидат намуданд. Низоми мактабу маорифи аморати Бухоро аз муассисаҳои таълимии мактаб, мадраса ва муассисаҳои мадания маърифатии хонакоҳ, қорихона, далоилхона ва қорвонсарой иборат буд. Чи хеле, ки муҳаққиқон ишора кардаанд, аз ҷиҳати шумора ва шакл муассисаҳои таълимӣ ва мадания маърифатӣ он қадар кам набуданд. Аммо бояд иқрор шуд, ки мавҷудияти низом ва амал намудани ин муассисаҳо дар аморати Бухоро натиҷаи сиёсати дурандешонаи давлатдорӣ аморат набуда, ғолибан аз хусусияти фитрии доништалабии халқи одӣ, махсусан тоҷикон, ки қисми асосии аҳолии аморатро ташкил медоданд, бармеомад. Дар аморат сиёсати таҳрезишудаи рушд ва дурнамои низоми маориф чун дигар самтҳо умуман вучуд надошт ва аз хазинаи давлат барои пешрафти ин соҳа маблағе ҷудо намегардид. Давлат фаъолияти муассисаҳои таълимиро тавасути амалдорон ба хотири ба он ворид нашудани ягон дигаргуниву тағйирот зери назорати пайваста нигоҳ медошт.

Мактабҳои усули ҷадид маҳсули инкишофи муносибатҳои нави молиқу пулӣ, ҳаракати маорифпарварӣ ва муборизаю талошҳои аҳли пешқадами ҷомеаи аморати Бухоро буданд. Охири асри XIX ва ибтидои қарни XX зери таъсири маорифпарварону навхоҳон як гурӯҳ зиёӣёни аморати Бухоро аз фаъолияти мактабу мадрасаҳо, усули таълиму тадрис изҳори норизоӣ менамуданд. Зиёӣён сабаби асосии ақибмондагии аморат ва мардуми онро дар усули кӯхнаи таълим медиданд. Устод С. Айнӣ менависад, ки ман «ҳарчанд то ин дам аз матбуоту адабиёти ҳозира беҳабар будам, лекин як орзуи ислоҳи макотибу мадорис

дар хотирам нохун мезад» [1]. Муаллиф иқроӣ мешавад, ки орзуи ислоҳи мактаб ва нафрат ба усули кӯхнаи тадрис баъд аз мутолиаи осори Аҳмади Дониш, баҳусус «Наводир-ул-вақоъ» ва «Саъхатнома»-и Иброҳимбек дар ӯ пайдо шудааст [2].

Ҳаракат барои ташкили мактабҳои усули ҷадид хеле пештар дар ҳудуди вилоятҳои мусулмоннишини Руссия пайдо шуда буд. Аз тарафи буржуазияи навхоҳи мардуми тотор таъсиси мактабҳои нави мусулмонӣғоз ёфта, он зуд дар Қрим, Қавказ, ҳудуди соҳили Волга ва Урал паҳн гардид. Яке аз аввалин ташаббускорони ин ҳаракат Исмоилбеки Ғаспарини Боғчасарой буд, ки фаъолияти худро аз таълими забони русӣ дар мактабҳои маҳаллӣ оғоз намуда, соли 1884 дар Боғчасарой нахустин мактаби усули ҷадидро таъсис дод [3] ва оид ба ислоҳи мактабҳо дар рӯзномаҳои онрӯза мақолаҳо интишор намуд. Исмоилбеки Ғаспаринӣ бо мақсади паҳн намудани ғояҳои нав ва ташкили мактабҳои усули ҷадид ба Осиёи Миёна низ ташриф овардааст.

Аз тарафи дигар дар бисёр давлатҳои мусулмонӣ аз нимаи дувуми асри XIX барои раҳой ёфтани аз қафомондагӣ роҳи баромад меҷустанд. Онҳо сабаби асосии қафомондагиро дар норасоӣҳои соҳаи маориф, дар бесаводӣ ва гирифтории аҳли ҷомеа ба хурофот миданд. Аз ин рӯ, ислоҳи низомии маориф чун омилҳои муҳим ба мадди аввал баромад. Масалан, дар Туркия барои пиёда соختани ин мақсад аъзоёни ҳизби «Иттиҳод ва таракқӣ» ба ислоҳоти мактаб ибтидо гузошта, барномаи онро бо ворид намудани фанҳои таърих, арифметика, ҷуғрофия, табиатшиносӣ ва дигар илмҳои дунявӣ васеъ намуданд. Чунин ҳаракат ва кӯшишҳо дар Эрон, Миср низ ба амал омада буданд. Вале

таъсири Руссия ва Туркия дар Туркистон ва аморати Бухоро бештар эҳсос мешуд.

Дар паҳн гардидани ақидаҳои ислохотхоӣ, бавижа ислохоти низоми маориф нақши интишороти хоричӣ, бахусус рӯзномаву маҷаллаҳои «Ҳабл-ул-матин» (Ҳиндустон), «Чеҳранамо» (Миср), «Сироч-ул-ахбор» (Афғонистон), «Тарҷумон» (Боғчасаройи Қрим), «Мулло Насриддин» (Тифлис), «Вақт» (Оренбург), «Шӯро» (Оренбург), «Садои Фарғона», ки бо забонҳои форсӣ, туркӣ, тоторӣ ва русӣ нашр шуда, бо роҳҳои гуногун ба кишвари Туркистон ва аморати Бухоро ворид мегардиданд, нақши муассирро гузоштаанд [4].

Мактабҳои усули ҷадид бори аввал соли 1898 бо ташаббуси мулло Салоҳиддин дар Қўқанд, соли 1899 дар Андичон бо ибтиқори мулло Шамсиддин ва ҳамин сол бо кӯшиши қорӣ Манон дар Тошканд, ки ба генерал-губернатории Туркистон шомил буданд, ташкил ёфтаанд [5]. Барои кушодани мактабҳои усули нав руҳониён, ки аз идоракунии кишвар то андозае дур буданд, муқобилият қарда наметавонистанд. Аз тарафи дигар буржуазияи маҳалии Туркистон низ тарафдори мактабҳои нав буд ва барои ташкили он заминаи хуби молиявӣ низ дошт. Забони тадриси мактабҳои мазкур ҳама туркӣ буданд.

Аввалин мактаби усули ҷадиди тоҷикӣ дар Самарқанд соли 1901 бо ташаббуси маорифпарвари тоҷик Абдуқодир Шакурӣ ифтитоҳ ёфт, ки дар бораи он устод Айни маълумотҳои муҳим овардааст [6]. Шакурӣ соли 1903 дар гузари Қўшҳавзи Самарқанд ҳамин гуна мактаби усули навро ташкил медиҳад. Тибқи маълумоти Холиқ - Сиддиқии Аҷзӣ низ баъди бозгашт аз саёҳати тўлонии хоричӣ, соли 1904 дар деҳаи Ҳалвой, наздикии Самарқанд,

мактаби худро мекушояд, ки дар барномаи он омӯзиши забон ва хониши адабии русӣ низ шомил гардида буд [7]. Шумораи мактабҳои усули ҷадид дар ҳудуди кишвари Туркистон босуръат меафзуд, соли 1908 дар ҷаҳор шаҳри калони кишвар - Тошканд, Андиҷон, Хӯканд ва Самарканд 35 мактаби усули ҷадид амал мекардааст ва то соли 1917 шумораи онҳо ба 92 адад расидааст [8]. Тазаккур бояд дод, ки баробари мактабҳои усули ҷадид дар кишвари Туркистон мактабҳои ибтидоии мусулмонӣ, русӣ – маҳаллӣ, русӣ, омӯзишгоҳҳои назди калисо, мактабҳои халқӣ, гимназияҳои духтарона ва мардона, омӯзишгоҳи реалӣ, мактабҳои хусусӣ, мактаби шаҳрии дусинфа, мактаби ибтидоии роҳиоханчиён амал мекарданд. Махсусан, афзудани шумораи мактабҳои русӣ – маҳаллӣ як андоза ба зиёдшавии мактабҳои усули ҷадид халал расонид. Зеро то 1 январи соли 1911 дар ҳудуди кишвари Туркистон 89 [9] ва бо баъзе маълумотҳои дигар 126 мактаби русӣ – маҳаллӣ [10] амал мекарданд.

Дар ҳудуди кунунии Тоҷикистони Шимолӣ соли 1910 дар Қистакӯз (Хистеварз)-и уезди Хучанд бо кӯшиши Саидбобоҳони Аҳрорӣ мактаби усули ҷадид кушода мешавад [11]. Ҳарчанд пас аз ҳашт моҳи фаъолият ин мактаб баста шуда бошад ҳам, Аҳрорӣ аз фикри кушодани мактаби нав даст намекашад ва августи соли 1914 оид ба кушодани мактаби нав бо номи «Муҳаммадия» дар рӯзномаи «Оина» эълон дарҷ намуд ва охири моҳи августи соли 1914 дар маҳаллаи Сангчамазор мактаби дигари худро таъсис дод. Аввали моҳи сентябри соли 1914 дар ин замина мактаби русӣ – маҳаллӣ таъсис ёфт [12]. Аз рӯи маълумотҳо соли 1911 дар назди масҷиди Қози Ёзбаки Хистеварз низ мактаби дигари усули ҷадид кушода

шудааст. Дар шаҳри Хучанд авалин мактаби усули ҷадид соли 1912 ташкил ёфт ва то соли 1914 шумораи чунин мактабҳои Хучанд ба 5 адад расида буд. Мактабҳои усули ҷадид дар дигар маҳалҳои Тоҷикистони шимолӣ, аз ҷумла, Панҷакент, Конибодом, Исфара низ кушода шудаанд.

Чӣ тавре, ки дар ҷавоб зикр шуд, забони тадриси қисмати зиёди мактабҳои усули ҷадидаи Туркистон забони туркӣ будаанд. Сабаб дар он буд, ки шароити кишвари Туркистон ба пайравони зиёди ҷараёни пантуркистӣ имконият фароҳам овард, ки ба сифати муаллимони мактабҳои усули ҷадид ба кор оянд. Мақсади асосии онҳо амалӣ намудани сиёсати ташкили империяи ягонаи мусулмонӣ таҳти парчами Туркия буд. Бинобар ин, ворид шудани намоёндагони ҷараёни пантуркистӣ ва аз тарафи дигар ба барномаҳои таълимӣ шомил гардидани ҷанҳои зиёди дунявӣ ва зиёдтар тавачҷуҳ намудани ҷавонони кишвар ба ин мактабҳо, идораи кишвари Туркистонро сохт ба ташвиш овард. Соли 1912 генерал - губернатори Туркистон Самсонов супориш дод, ки минбаъд мактабҳои усули ҷадид зери назорати мақомоти идории кишвар бошанд, инчунин барои ташкили мактабҳои нав розигии ноziри маориф гирифта шуда, барномаю васоити таълимии онҳо дар мақомоти дахлдор тасдиқ ёбад [13].

Кушодашавии мактабҳои усули ҷадид дар Туркистон ва ба сифати муаллим кор кардани тоторҳо сарварони кишварро ҳанӯз соли 1909 ба ташвиш оварда буд. Дар ҳуҷҷати махфии ба губернатори ҳарбии вилояти Сирдарё иншо намудаи шаҳрдории Тошканд супориши ба ноziри калони мактабҳо иборат аз панҷ банд омадааст, ки барои кушодашавии мактабҳои усули ҷадид ягон монеа сохта

нашавад, вале набояд ба ин мактабҳо тоторони муҳочир муаллим таъйин гарданд [14].

Дар аморати Бухоро бошад муқобилони ҳамагуна навоарӣ ниҳоят зиёд буданд ва ҳукумати аморат бе розигӣ ва ҷонибдорӣ руҳониён дар ин самт амалеро ба иҷро расонида наметавонист. Яке аз муҳаққиқони таърихи аморати Бухоро академик А. А. Семёнов навиштааст, ки руҳониён иттиҳоди ниҳоят қавӣ ва бо ҳам пайвасти аморат буданд, ғайр аз меъёрҳои шариат дигар чизеро қабул надоштанд ва муқобили ҳамагуна навоариву тағйирот мебаромаданд [15]. Моҳи сентябри соли 1917 А. Семёнов бо резиденти Руссия дар Бухоро оид ба масъалаи баста шудани мактабҳои усули ҷадиб ба ҳузури амир Саид Олимхон мушарраф мешавад. Амир ошкоро изҳор менамояд, ки ба фаъолияти ҷунин мактабҳо дар қаламрави аморат зиддияте надорад, вале муқобилони асосӣ руҳониён бо сардорӣ қозикалон мебошанд. Амир пешниҳод менамояд, ки аз номи ӯ бевосита ба қозикалон муроҷиат ва хоҳиш намоянд, ки мактабҳои усули ҷадидро набанданд. Аммо қозикалон Бурҳониддин бо баҳонаи он, ки ин мактабҳо дар дасти ҷадидон аст, аз ҳалли масъала даст мекашад [16].

Аввалин кӯшишҳо барои ташкили мактаби усули нав дар аморати Бухоро аз тарафи тоҷир Ҷӯрабойи Пирмастӣ соли 1900 ба назар мерасад. Ӯ дар гузари Пӯстиндӯзони Бухорои кӯҳна мактаби хусусии худро ташкил дод, вале бо сабаби пуштибоне надоштан ва муқобилияти хурофотпарастон ин мактаб зуд баста шуд. Чанде пас Каипов ном тотор мактаби худро ба мактаби усули нав табдил дод, вале ин мактаб низ зери фишори руҳониён фаъолияти худро тез қатъ намуд. Нахустин мактаби усули ҷадиди

тоҷикии Бухоро мактаби Мунзим ва Айнӣ буд, ки соли 1908 дар ҳавлии аввали ташкил гардид. Устод Айнӣ навиштааст, ки мактаби Ҷӯрабой «ба афкори умумӣ таъсире накарда, зуд махв шуд» ва мактаби тоторҳо бошад «мактаби Бухоро ҳисоб намеёфт», бинобар ин, мактаби Мунзимро «мактаби аввали Бухоро меномем» [17]. Ин мактаб дар аввал ҳамагӣ 12 нафар хонанда дошт ва бо мақсади таъмини талабагон бо китобҳои дарсӣ М.А. Мунзим ва С. Айнӣ баҳори соли 1909 «Ширкати Бухорои Шариф» - ро таъсис доданд. Ин ширкат тавонист чандин васоити таълимӣ, аз ҷумла, «Таҳзиб-ус-сибёни»-и устод Айниро таҳия намуда, барои чоп ба Оренбург фиридад. А. Мунзим барои калонсолон низ курси шабонаи саводомӯзӣ таъсис дода буд [18].

Мутаассифона, мактаби Мунзим низ дер давом накард, 25 сентябри соли 1909 ҳукумати амирӣ мактабро баст. Пас аз ин ҳодиса таҳсили бухороиён дар мактабҳои тоторӣ низ манъ гардид. Устод Айнӣ оид ба баста шудани мактаб навишта буд, ки «ин қаҳрамонони шариат (!) як бор ба мактаби кӯҳна назар намеандозанд ва ба ҳоли мазлумонаи авлоди муслимин тараҳҳуме наменамоянд», вале кӯшиши ду-се нафарро, ки «махз бо ҳамияти динӣ ва миллатдӯстӣ» «бо хуни чигар мактабе мувофиқи одоби исломӣ таъсис мекунанд», «чанд ашхосе, ки худ соҳиби фарзанд нестанд ё дар қайди тарбияти фарзанд нестанд, бар хилоф бармехезанд» [19].

Аммо, талабгорони донишу маърифат ба манъ шудани мактабҳои усули ҷадид аз тарафи ҳукумати амирӣ нигоҳ накарда, таҳсилро дар мактабҳои тоторӣ давом медоданд. Мубориза миёни тарафдорони мактабҳои нав ва муқобилони онҳо рӯз то рӯз шадид мегардид. Ҷадидони Бухоро

маҷбур шуданд, ки ғаёлияти худро то андозае пинҳон доранд ва 1-уми декабри соли 1910 ҷамъияти пинҳонии «Тарбияи атфол»-ро ташкил доданд. Дар баробари тарғибу ташвиқот яке аз «кори муҳимми ҷамъият талаба фиристодан ба хориҷа буд». Аз ҷумла, соли 1911 15 нафар ва соли 1914 30 нафар хонанда барои таҳсил ба хориҷа фиристода шуданд [20].

Тарафдорони мактабҳои нав ва ислоҳоти низоми маориф - «чадидон» ва муқобилони онҳо «қадимиён» ё «қадимпарастон» ном гирифтанд. Тазаккур бояд дод, ки чадидон аввалин нафароне буданд, ки дар зери таъсири ақидаҳои Аҳмади Дониш даст ба таъсиси мактабҳои нав ва умуман ислоҳоти мактабу маориф заданд. Ҳаракати чадидия ҳамчун ҷараёни фарҳангию маърифатӣ дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар байни зиёӣони бедоргаштаи Осиёи Миёна ба вучуд омада, баъдан ҳамчун ҷараёни иҷтимоию сиёсии ислохотхоҳона шакл гирифтааст [21]. Манбаи асосии ин ҳаракат аввалан, ақидаҳои маърифатпарварии А. Дониш ва пайравони ӯ, таъсири ҳаракати чадидияи тоторҳои Руссия ва албатта, инкишофи муносибатҳои молиқу пулӣ дар Осиёи Миёна мебошад.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои молиқу пулӣ ва таъсири омилҳои беруна, ба вижа истило шудани Осиёи Миёна аз тарафи Руссия ва таъсири дигаргунию пешравии дар мамлакатҳои инкишофёфтаи исломӣ ба миён омада, дар низоми мактабу маориф дигаргуниҳои ҷиддӣ ба миён омаданд. Албатта, дигаргунӣ ва пешравии соҳаи маориф дар навоҳии ба тобеияти Руссия гузашта, назаррастар мебошанд. Дар ҳудуди генерал – губернатории Туркистон, ки навоҳии шимолии Тоҷикистони кунунӣ низ ба он шомил буд, низоми ташкил, идора

ва фаъолияти муассисаҳои таълимӣ шакли муайян ва то андозае аврупоиро гирифт. Бо вучуди он, ки сиёсати ҳукумати рус дар кишвар сиёсати мустамликавӣ буда, аз пешравии фарҳангии аҳолии маҳаллӣ ҳарос дошт, вале бидуни хоҳиши ҳокимиятдорону доираҳои тафаккури бузургманишии русигароӣ ба ҳайати Руссия шомил шудани ин мулкҳо боиси пешравӣ ва рушди низоми мактабу маориф гардид. Мактабҳои нави русию маҳаллӣ ва усули ҷадид, ки низоми таълими аврупоӣ доштанд, торафт бештар нуфуз пайдо мекарданд.

Нақши мактабҳои усули ҷадид дар таърихи ташаккул ва такомули маорифи тоҷик ниҳоят назаррас мебошад. Мактабҳои усули ҷадид дар баробари мактабҳои русӣ-маҳаллӣ аввалин муассисаи таълимие буданд, ки дар пайравии мактабҳои аврупоӣ бунёд ёфта, бо усулу тарзи замонавии таълим фаъолият менамуданд. Маҳз бо ташкилҳои мактабҳои усули ҷадид қадами ҷиддӣ дар раванди раҳонидани ҷомеаи аморати Бухоро аз ҷаҳолат ва қафомондагии асримиёнагӣ гузошта шуд. Дар аморати Бухоро ба туфайли ташкилҳои ва фаъолияти мактабҳои усули ҷадид таълими асосҳои донишҳои дунявӣ ва барои зиндагӣ зарур ба низоми таҳсилот ворид гардиданд.

Ташкилҳои мактабҳои усули ҷадид боиси таълиф ва ба ҷоп расидани аввалин китобу васоити таълимӣ ба забони тоҷикӣ, ба монанди дастуру васоити ёрирасони таълимии устод Садриддин Айнӣ «Тартил-ул-Қуръон»(1909), «Заруриёти диния» (1914), «Таҳзиб-ус-сибён» (солҳои 1910 ва 1917), китобҳои таълимии М.Бехбудӣ «Асбоби савод ё ин ки алифбои мактаби исломия» (1903), «Географияи мухтасари Руссия» (1906), «Мунтахаби географияи умумӣ» (1906), «Мадхали географияи имронӣ» (1906), «Китоб-ул-

атфол» (1908), китобҳои хониши Сиддиқии Аҷзӣ «Ганчинаи ҳикмат ё худ адабиёти чадида» (1914), «Айн-уладаб» (1915); китобҳои дарсӣ ва хониши Абдуқодири Шакурӣ «Роҳнамои савод» (1906), «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» (солҳои 1907 ва 1911), инчунин китобҳои Саидахмади Васлӣ «Баён-ул-хуруф» (1903), Абдулвоҳиди Мунзим «Роҳбари хат» (солҳои 1908 ва 1920) ва ғайра гардид.

Маҳз дар заминаи ҳамин маводҳои таълимӣ китобу дастурҳои таълимии нави давраи шӯравӣ мураттаб гардиданд. Илова ба он, муаллимону дастпарварони мактабҳои усули чадид дар баробари хатмкунандагони мактабҳои русӣ-маҳаллӣ аввалин омӯзгорони мактабҳои нави шӯравӣ буданд. Пас аз инқилоб ва барҳам хӯрдани аморати Бухоро қисми зиёди мактабҳои кӯҳна ба мактабҳои усули нав ва баъдтар мактабҳои шӯравӣ табдил ёфтанд. Ислоҳоти мактабҳои кӯҳна ва мувофиқсозии онҳо ба талаботи низоми шӯравӣ аз соли 1926 ибтидо гирифт, ки шартӣ асосии он ҷорӣ намудани таълими хатмии забони модарӣ, арифметика ва табиатшиносӣ ҳисобмеёфт [22].

Мактабҳои ислоҳшуда бояд муддати ду сол фаъолият намуда, баъд ба низоми мактаби шӯравӣ мегузаштанд. Афзудани мактабҳои шӯравӣ ва ҷораҳои ғаврии ҳукумати нав барои ҷалб намудани талабагон мақоми мактабҳои шӯравиро баланд бардошт ва ниҳоят бо қарори ҳукумати ҷумҳурӣ соли 1929 мактабҳои кӯҳна дар қаламравӣ ҷумҳурӣ пурра барҳам дода шуданд.

Пайнавишт:

1. Айнӣ С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. – С.35.
2. Ҷамон ҷо.
3. БМД ҶУ. - Ф. 47.-Н.1.-Б. 361.-В.-225 (пасаш).

- 4.Кӯчаров А. Устод Айни – рӯзноманигор//Чумхурият, 10 март соли 2012.
- 5.Ҳотамов Н. Таърихи халқи тоҷик (Аз солҳои 60-уми асри XIX то соли 1924). Нашри дуюм. Душанбе, 2007.-С.127.
- 6.Ниг. Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. -С.30-31; Таърихи инқилоби фикри дар Бухоро.-С. 33-39.
- 7.Фарҳанг. 2009, №3-4.-С. 36.
- 8.Убайдуллоев Н. История народного образования. С.118-119.
- 10.Вырский М.М. Самаркандская область. – С. 344.
- 11.Шукуров М.Р. История культурной жизни советского Таджикистана (1917-1941 гг.). Ч.1.Душанбе, 1970.-С.27.
- 12.Ғаффаров Н.У. Чадида ва масоили рушди мактаби милли дар ибтидои асри XX//Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. –Душанбе, 2011. №6. С.130.
- 13.Ҳамон ҷо.- С.131-132.
- 14.Убайдуллоев Н. История народного образования. С.117.
- 15.БМД ҶУ. - Ф. 47.-Н.1.-Б. 955.-В.48.
- 16.Семенов А. Старая Бухара//В кн. С. Айни. Воспоминания. Пер. с тадж. А. Розенфелд. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1960. С.987.
- 17.Семенов А.А. Асари зикршуда. - С.988.
- 18.Айни С. Таърихи инқилоби фикри дар Бухоро.-С.40.
- 19.Ҳотамов Н. Таърихи халқи тоҷик. -С.129.
- 20.Айни С. Таърихи инқилоби фикри дар Бухоро. -С.67.
- 21.Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. -С.100.
- 22.Хотамов Н. Бухарские джадиды и основные этапы их деятельности. Душанбе, 2000.-С.15.
- 23.Шукуров М. Р. Очерки таърихи ташаккули маданияти сотсиалистии тоҷик. -С.92-93.

БОБИ 3. НАЗАРИ АКАДЕМИК Б. ҒАФУРОВ ДОИР БА МАСЪАЛАИ ИСТИЛОИ МУҒУЛ ВА МАФҲУМИ «ДЕҲҚОН»

3.1. Академик Б. Ғ. Ғафуров ва ташаккули мактаби илми таърихшиносии тоҷик.

Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар асари «Чехраҳои монадагор»-и худ менависанд: «Дар ташаккули ҳар як халқу миллат бузургоне ҳастанд, ки номи онҳо дар ҳеҷ даври замон аз хотираи мардум фаромӯш намешавад» [15, 328]. Яке аз чунин чехраҳои мондагор фарзанди фарзонаи миллат, Қаҳрамони Тоҷикистон, академик Бобочон Ғафурович Ғафуров мебошад, ки ҳамчун ходими барҷастаи сиёсату давлатӣ ва роҳбари аввал дар рушду пешрафти ҷумҳурӣ ҳамчун олим ва муҳаққиқ дар омӯзишу тадқиқи таърихи халқи тоҷик ва ташаккули мактаби илми таърихшиносии миллат нақши бориз гузоштааст.

Имрӯз дар бузургдошти чашни 31-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва рушду нумӯи илми тоҷик, агар мо ба роҳи тайкардаи илми таърихшиносии миллӣ назар андозем дар сарғаҳи он устод Садриддин Айнӣ, академик Бобочон Ғафуров ва як гурӯҳ шарқшиносони шинохтаро мебинем. Агар устод С.Айнӣ бо усули тадқиқ ва назару пажӯҳишҳои таърихӣ худ дар таҳкими донишҳои таърихӣ ба илм мусоидат карда бошад, академик Б. Ғафуров бо пажӯҳиш ва хунари волои роҳбарӣю ташкилотчигии худ дар сарғаҳи ташаккули мактаби илми таърихшиносии тоҷик меистад.

Робитаи ташаккули мактаби илми таърихшиносии тоҷик бо номи академик Б.Ғафуров ба назари мо пеш аз ҳама дар чанд самт зоҳир меёбад. Академик Б. Ғафуров бо коркарди консепсияи илми таҳқиқи таърихи халқи тоҷик, методологияи он, ба вижа даврабандии таърихи халқи тоҷик, гузориши масоили пажуҳишӣ, тадқиқотҳои бунёдӣ, ташвиқи тарғиби донишҳои таърихӣ, муаррифии таърихи халқи тоҷик дар дохил ва беруни кишвар ва ширкати бевосита дар ташкил ва ба роҳ мондани фаъолияти марказҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва омодагии кадрҳои соҳибтаҳассуси илмӣ нақши барҷастаи худро гузоштааст.

Академик Б. Ғафуров фаъолияти касбии худро аз рӯзноманигорӣ оғоз намудааст ва аввалин мақолаҳои ӯ дар саҳифаҳои рӯзномаи «Бедории тоҷик» соли 1928 ба чоп расидаанд, ки мавзӯи асосии онҳоро низ масоили таърихӣ, муборизаи ҷомеаи нав ва кӯҳна, дастовардҳои ҳокимияти шӯравӣ дар роҳи эъмори ҷомеаи нав ташкил меоданд. Аз ҷумла, мақолаҳои «Ҳиёнаткорони Исфисор», «Аз дафтари се нафар чиновткор», «Аз аҳволи се нафар мунофиқи номдор» соли 1928 дар рӯзномаи «Бедории тоҷик», мақолаҳо доир ба ҳаракати колхозӣ ва дастовардҳои колхозчиён дар рӯзномаҳои «Бо роҳи ленинӣ» соли 1934, «Қизил Тоҷикистон» соли 1935 ба мавзӯҳои рӯзмараи замон бахшида шудаанд. Соли 1939 Б. Ғафуров доир ба мавзӯҳои мубрами замон, пеш аз ҳама занон ва озодии онҳо, мубориза ба муқобили фаранҷӣ ва урфу одатҳои динӣ силсилаи мақолаҳоро дар рӯзномаву маҷаллаҳои ҷумҳуриявӣ «Коркуни партиявӣ», «Ба роҳи ленинӣ», «Коммунист Тоҷикистани» чоп менамояд. Дар заминаи ин мақолаҳо соли 1940 рисолаи ӯ бо номи «Ба муқобили фаранҷӣ ва урфу одатҳои динӣ» дар ҳаҷми 36

саҳифа аз тарафи Нашриёти давлатии Тоҷикистон чоп мешавад.

Фаъолияти рӯзноманигории Б. Ғафуров солҳои минбаъда низ новобаста аз ишғоли вазифаҳои баланди сиёсӣ дар давлатӣ пайваста идома меёбад. Танҳо дар давоми соли 1940 зиёда аз 13 мақолаи илмӣ-оммавии Б. Ғафуров доир ба мавзӯҳои таърихӣ тавассути васоити ахбори умум бо се забон - тоҷикӣ, русӣ ва ўзбекӣ ба чоп расидаанд. Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945) ва давраи азнавбарқароркунии хоҷагии халқи ҷумҳурӣ низ Б. Ғафуров аз навиштани мақолаҳои илмӣ-оммавӣ ва тарғиботӣ канор начуста, баробари расонаҳои хабарии ҷумҳуриявӣ саҳифаҳои рӯзномаҳои марказии шӯравӣ, ба мисли «Известия»-ро низ истифода менамояд. Аз ҷумла, соли 1941 дар саҳифаҳои «Известия» ду мақолаи ӯ бо номҳои «Ба музаффариятҳои нав» («К новым успехам») ва «Тоҷикистон ба ҷабҳа» («Таджикистан фронту») чоп шуданд, ки ҳар ду ба мавзӯи муҳимми дастовардҳои Тоҷикистон дар роҳи дигаргунсозии сиёсӣ ва иҷтимоӣ иқтисодӣ ва кумаки бевоситаи ҷумҳурӣ ба ҷабҳа бахшида шуда буданд. Ҳамин гуна мақолаҳо дар давраи иҷрои вазифаҳои масъулиятноки муншӣ, муншии дуюм ва билохира муншии аввали Ҳизби коммунисти ҷумҳурӣ будан низ тавассути рӯзномаву маҷаллаҳои умумишӯравӣ, пеш аз ҳама рӯзномаҳои «Правда» ва «Известия» ба чоп расидаанд, ки дар онҳо муборизаи қаҳрамононаи тоҷикистониён дар ҳимояи марзу бум ва корномаи меҳнати онҳо дар самтҳои гуногуни иқтисодӣ фарҳангӣ инъикос ёфтаанд. Дастовардҳо ва пешравиҳои ҷумҳурӣ ва инчунин вазифаву ҳадафҳои аввалин дар ягон самт аз мадди назари ин фарди меҳанпараст берун намондааст. Беш аз ҳама Б. Ғафуров

ба масоили тарғибу ташвиқи донишҳои сиёсӣ, омоданамудани кадрҳои баландхаттисос, фаъолияти ташкилотҳои хизбӣ, сатҳи фарҳангию донишмандии кормандони мақомоти хизбию давлатӣ, адабиёти шӯравии тоҷик ва вазифаҳои он, рушди минбаъдаи фарҳанги халқи тоҷик, пахтакорӣ ва ривочи он дар мақолаҳои илмӣ-оммавии худ таваҷҷуҳ намудааст.

Рӯ овардани академик Б. Ғафуров ба паҷуҳиши илмии таърихи халқи тоҷик охири солҳои 30-юми асри гузашта рост меояд. Қадами аввал дар ин самт ба чоп расидани ду рисолаи илмӣ «Ба муқобили фаранҷӣ ва урфу одатҳои динӣ» [6] ва «Афтидани аморати Бухоро» («Падение Бухарского эмирата: к 20-летию Советской революции в Бухаре (1920-1940 гг.)»), дар ҳаммуаллифӣ бо Н. Прохоров [3] махсуб меёбанд. Таваҷҷуҳ ба тадқиқи таърихи халқи тоҷик аз тарафи як нафар ҷавони содиқ ба ҳокимияти нави шӯравӣ ва ҳадафҳои асосии он бесабаб набуд. Агар аз як тараф тавассути фаъолияти рӯзноманигории худ ба масоили таърихӣ бештар ошно шуда бошад, аз тарафи дигар ӯ аз авзои сиёсӣ ҳукукии мардуми тоҷик ва маҳдуднамоии маснӯии ҳукуку манфиатҳои он дар ибтидои асри XX ва махсусан, дар ду даҳсолаи аввали мавҷудияти ҳокимияти шӯравӣ пурра бархурдор буд. Б. Ғафуров роҳи асосии ҳимоя аз ҳукуку манфиатҳои халқи худро дар тадқиқ ва муаррифии таърихи бой ва пурғановати он дид, роҳҳои дигар дар он солҳои равнақи таъқиботи сиёсӣ басо хавфнок ва фочиаовар буд.

Бо ин мақсад Б. Ғафуров соли 1940 роҳи таҳсил дар аспирантураро пеш мегирад ва 11 апрели соли 1941 дар Шӯрои махсуси Институти таърихи Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ дар мавзуи «Таърихи сектаи исмоилиён

аз ибтидои асри XIX то ҷанги якуми империалистӣ» рисолаи номзадиро дифоъ менамояд. Ҳарчанд пас аз ҷи-
мои рисолаи номзадӣ ўро очилан барои ишғоли вазифа-
ҳои баландтари ҳизбию давлатӣ ба ҷумҳурӣ даъват мена-
моянд, вале ў аз тадқиқу омўзиши таърихи халқи тоҷик
канор намечўяд. Соли 1942 бо ҳамроҳии Н. Прохоров
мақолаи илмие доир ба муборизаи халқи тоҷик ба муқо-
били ғосибони бегона ва истилогаронро дар маҷмуаи
«Кори мо ҳақ, душман саркўб хоҳад шуд» («Наше дело
правое, враг будет разбит») [2] ба нашр мерасонад. Соли
1944 дар заминаи ҳамин мақола рисолаи илмии Б.Ғ.
Ғафуров ва Н.Н. Прохоров «Халқи тоҷик дар мубориза
барои озодӣ ва истиқлолияти ватани худ. Очеркҳо аз
таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон» [7] аз ҷоп баромад.
Баробари ин, соли 1945 маҷмуаи «Мавод оид ба таърихи
тоҷикон ва Тоҷикистон» [13] китоби якум аз ҳамин сил-
сила таҳти роҳбарӣ ва назари ў ҷоп шуд.

Солҳои 1942-1948 Бобочон Ғафуров дар баробари иҷ-
рои вазифаҳои масъули сатҳи ҷумҳуриявии сиёсӣю дав-
латӣ иҷрокунандаи вазифаи мудирӣ сектор (бахш)-и
таърихи Институти таърих, забон ва адабиёти Филиали
тоҷикистони АИ ИШ-ро низ ба зимма дошт. Рисолаи
илмии «Халқи тоҷик дар мубориза барои озодӣ ва истиқ-
лолияти ватани худ. Очеркҳо аз таърихи тоҷикон ва
Тоҷикистон» дар доираи фаъолияти ҳамин шуъба омода
гардид. Китоби мазкур соли 2012 бо кўшиши нашриёти
«Адиб» ба ифтихори 21 - солагии Истиқлолияти давлатии
Ҷумҳурии Тоҷикистон зери унвони «Тоҷикон ва талошҳои
таърихӣ онҳо барои озодии Ватан. (Очеркҳо аз таърихи
тоҷикон ва Тоҷикистон)» [11] ба забони тоҷикӣ нашр
гардид. Ин китоб нахустин рисолаи илмии фарогирандаи

таърихи халқи тоҷик аз замони қадим то соли 1944 буд, ки 23 фасл дошта фасли аввали он «Гузаштаи пурғановати халқи тоҷик» номгузори шудааст. Арзиши илмӣ китоби мазкур пеш аз ҳама дар он аст, ки бори аввал муаллифон часурона таърихи тоҷиконро дар алоҳидагӣ ва тибқи талаботи методологияи нав ба риштаи тадқиқ ва таҳлил кашиданд. Дар он шароит, ба чунин шакл манзур намудани таърихи халқи тоҷик ва ба зами он, ҳамчун сокинони бумӣ ва соҳиби таъриху тамаддуни минтақа муаррифӣ намудани тоҷикон ғайрату ҷасорати беандозаро талаб мекард. Дар пешгуфтори китоб аз номи ҳайати таҳририя омадааст, ки «то имрӯз ақидае ҷорист, ки гӯё навиштани таърихи алоҳидаи тоҷикону Тоҷикистон... зарурате надорад, мувофиқ ин аст, ки барои тамоми халқҳои Осиёи Миёна як таърихи умумӣ Осиёи Миёна навишта шавад» [11,3]. Ин ақидаро бархе аз шарқшиносони шинохта низ ҷонибдорӣ менамуданд.

Академик Б. Ғафуров на танҳо ин ҷаҳорчӯбаро шикаст, балки исбот намуд, ки таърихи ҳар як халқи муқими Осиёи Миёнаро метавон дар алоҳидагӣ тадқиқ ва таълиф намуд. Баъдан, соли 1949 дар нашри русии «История таджикского народа в кратком изложении» [4, 465] ӯ менависад, ки новобаста ба муқовимати баъзе аз шарқшиносони шинохта бояд таъкид намоем, ки «ҳар як халқи Осиёи Миёна дорои хусусияти махсус ва таърихи хусусии худ аст». Б. Ғафуров дар ин рисолаи илмӣ худ бо як ҷасорати олимона на танҳо талошу муборизаи халқи тоҷикро дар роҳи озодӣ ва ҳимояи марзу буми хеш ба риштаи тадқиқ мекашад, балки таърихи пайдоиш ва ташаккули тоҷиконро ҳамчун этноси воҳид ва аз қадим сокинони бумӣ ин минтақа будани онҳо, дар заминаи

халқҳои ориёии шарқиронӣ ташаккул ёфтани тоҷиконро ба миён мегузорад. Аз ҷумла, таъкид менамояд: «Назар ба онҳое, ки дар ҳайаташ эронӣни ғарбӣ шомил будаанд, халқи тоҷик дар ҷаҳорҷӯбаи давлати дигари муташаккил (яъне Сомониён- Н.У.) нашъунамо кардааст, вай истиқлолияти вижаи худ, фарҳанг, анъанаҳои маданияву таърихии мустақил ва новобаста ба Эронро дорад» [11, 8]. Дар ҳамин ҷо доир ба ватани ниёкони гузаштаи тоҷикон – ориёӣҳо, тақсим шудани онҳо ба ориёӣҳои ғарбӣ ва шарқӣ, давлатҳои нахустини ориёӣ маълумот дода, дар заминаи ориёӣҳои шарқӣ- сугдиёну бохтариён, хоразмиён, парфиёниҳо ташаккул ёфтани тоҷикон ҳамчун этноси воҳид часуруна андешаҳояшро пешниҳод менамояд. Ба замми он дар ҳавошӣ оид ба пайдоши истилоҳи тоҷик мулоҳизаҳояшро баён намуда, таъкид менамояд: «Истилоҳи «тоҷик» бо калимаи «тоҷ», ки маънояш «сарир» («венец, корона») аст, алоқаманд аст. Калимаи тоҷик маънои «одами тоҷдор»-ро дорад.

Ақидае ҳаст, ки бори нахуст истилоҳи «тоҷик» маҳз ба ҳамин маънои мазкур, дар асри II то милод истифода шудааст ва он дар сарчашмаҳои таърихии Чин доир ба шоҳигарии Тяожи ҳаст» [11, 7].

Ҳамин тариқ, дар рисолаи нахустини тадқиқоти ба таърихи халқи тоҷик бахшидаи худ Б. Ғафуров натавонад зарурати таълифи таърихи комилӣ онро пеш гузошт, балки тавонист масоили умда ва мубрами онро низ муайян намояд. Дар пажӯҳишҳои баъдинаи худ академик Б. Ғафуров ин масоилро дар заминаи санаду асноди қавӣ ва маъхазҳои ҳаттӣ боз ҳам асоснок намудааст.

Доир ба зарурати боз ҳам чуқуртар омӯхтани таърихи халқи тоҷик Б. Ғафуров 24 апрели соли 1944 дар ҷаласа

(сессия)-и аввали илми бахш (Филиал)-и тоҷикистони ИИ ИШ бо маъруза баромад намуда, тадқиқу таълифи таърихи комили халқи тоҷикро пеш мегузорад. Ва дар роҳи иҷрои ин вазифа ӯ аввалин шуда соли 1947 нахустин таърихи ҷомеаи халқи тоҷикро бо унвони «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» [8] манзури муҳаққиқону хонандагон менамояд. «Ин таълифот,- менависад яке аз ғафуровшиносони шинохта, - аввалин ва қотетарин ҷавоби побарҷое ҳисоб меёфт, ба муқобили таърихсозони гузаро, ки илми муқаддаси таърихро бо мақсадҳои аразмандонаи сиёсии худ истифода мебарданд» [14, 247]. Нақши ин китоб ва арзиши илми онро асос намуда академик Б.А. Литвинский Б.Ғафуровро асосгузори илми таърихи халқи тоҷик номид [12, 49-66].

Устод Садриддин Айни дар тақризи муфассали худ ба «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» ҷоп шудани ин китобро самимона табрик намуда, онро «дар пешрафти маданияти советии тоҷик як ҳодисаи бузург» номидааст [1, 135]. Ҳамзамон устод С. Айни навиштааст, ки «Ҷарҷанде аҳволи таърихии гузаштаи таърихи халқи тоҷик дар манбаҳои шарқӣ ва ғарбии гуногун ба тарзи пароканда қайд шуда бошад ва бо ҳуҷҷатҳои илмӣ-археологӣ ба субот расида бошад ҳам, он аҳвол ба тарзи илмӣ ба оммаи тоҷикон маълум набуд ва бо тафтишҳои ҷудоғона ба даст даровардани он гуна маълумот барои ҳар кас муяссар ҳам наменшуд» [1, 98].

Академик Б. Ғафуров бо ҷопи тоҷикии ин китоб қаноат накарда, онро бо иловаю такмилва таҷдиди назар ба забони русӣ зери унвони «История таджикского народа в кратком изложении: С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917г.» [4]

соли 1949 дар Москва нашр намуд. Академик Б.Ғафуров барои такмили нашри русии китоб 10 сол вақт масраф намуда, бо назардошти эродҳои роҳбари мамлакат Иосиф Сталин (дар суҳбати шахсӣ моҳи январи соли 1948) ба он тағйироти зиёд ворид намудааст [14, 248]. Доир ба зарурати таълифи китоб Б. Ғафуров таъкид менамояд, ки «то ин вақт таърихи навишташудаи тоҷикон мавҷуд набуд. Асарҳои зиёди олимони шӯравӣ ва шарқшиносон асосан таърихи халқҳои Осиёи Миёнаро дар маҷмуъ инъикос намуда, таърихи алоҳидаи халқҳои муқими ин минтақаро мавриди баррасӣ қарор намедиханд» [4, 465]. 25 феввали соли 1952 Шӯрои илмии Институти таърихи фарҳанги модии АИ ИШ барои китоби мазкур ба Б. Ғафуров яқдилона дараҷаи илмии доктори илмҳои таърихро дод. Ин таҳқиқоти бунёдии Б. Ғафуров бо такмили иловаҳо боз ду маротибаи дигар, солҳои 1952 ва 1955 дар Москва аз ҷоп баромад.

Ҷопи тоҷикӣ ва русии таърихи ҷомеи халқи тоҷик қадами аввал дар тадқиқи таърихи комил ва пурраи соқинони бумии Осиёи Миёна – тоҷикон буд. Нақши ин ва дигар таълифоти академик Б. Ғафуров пеш аз ҳама дар он аст, ки новобаста аз нооромии замон ва ҷаҳорҷӯбаи маҳдуди идеологӣ, ҳадафҳои ғаразмандонаи бархе аз муаррихон ва ҳатто мактабҳои таърихнигории минтақа дар доираи принсипи интернационализм ва дӯстии халқҳо тавонист таърихи пурғановати халқи тоҷикро барои мардуми тоҷик ва ҷаҳониён навишта кунад, балки ба ҳама он тоҷикситезоне, ки мавҷудияти ин халқи тамаддунофарро инкор карда, онҳоро омада ё зери таъсири фарҳанги дигарон афтода мепиндоштанд, ҷавоби сазовори олимона диҳад. Таълифоти Б. Ғафуров ҳамеша дар асоси мадраку сарчаш-

маҳои илмӣ иншо шуда, дар марказҳои калони илмии Иттиҳоди Шӯравӣ мавриди баррасию қазоват қарор мегирифт.

Баробари таваччуҳ ва пос доштани таърихи миллати худ ба таъриху фарҳанги дигар халқҳо, пеш аз ҳама халқҳои минтақа арҷ мегузошт. Аммо нисбат ба оне, ки ба таърихи миллати тоҷик назари манфӣ дошт ва ё таърихи онро нодида мегирифт, ҳамеша ҷавоби солими олимона меод. Масалан, солҳои 30-юми асри гузашта як тамоюле дар байни муаррихон ва умуман олимони паҳн шуд, ки тибқи он бояд таърихи ҳар як халқи минтақа дар доираи ҷуғрофияи ҷумҳуриҳои шӯравии мавҷуда мавриди тадқиқу омӯзиш қарор гирад. Ҳатто соли 1936 доир ба навиштани китобҳои дарсӣ дар Душанбе конференсияи калоне баргузор шуд, ки дар он профессори Донишгоҳи давлатии Осиеи Миёна В.Я. Яротскӣ пешниҳод намуд, ки таърихи халқи тоҷик дар заминаи ҳудуди кунунии ҶШС Тоҷикистон таълиф ва омӯхта шавад ва ӯ ҳатто номгӯи мавзӯҳои китоби дарсиро чун «Хукмронии Ҳахоманишҳо дар Тоҷикистон», «Искандари Мақдунӣ дар Тоҷикистон» ва ё «Давлатҳои турк (Сомониён, Қарахониён, ва Қарахитойҳо) ва Тоҷикистон дар асрҳои IX-XIII», «Чингиз ва Темур ва мақоми онҳо дар Тоҷикистон» ва ғайра ба таври худ пешниҳод намуда буд. Дар хошияҳои маърузаҳои ин «таърихшиноси номӣ», ки он вақт декани факултети таърихи ДДОМ буд, Б. Фафуров дар қайдҳои часурина ва бо қатъият изҳори норизоӣ намуда «Консепсияи ғайриилмию ниҳоят зараровар» зикр намудааст. [муфассалтар ниг.: 14, 136-138].

Б. Фафуров дар ҷавоб ба чунин олимтарошон таърихи халқи тоҷикро на дар ҷаҳорҷӯбаи ҷумҳурии шӯравӣ, бал-

ки дар тамоми қаламрави тоҷикнишин - Варорӯду Хуросон мавриди тадқиқ қарор додааст. Осори таърихӣ ва фарҳангии тоҷикон, ки имрӯз берун аз ҳудуди ҷумҳури мондаанд, мансуб ба таъриху тамаддуни тоҷиконанд, на ба он мардуме, ки имрӯз он ҷо сукунат доранд. Имрӯз низ азхудкунии таърих, моли худ ва ба таърихи гузаштаи халқи худ марбуд донишҷӯи осори таърихию фарҳангии тоҷикон дар қаламрави минтақа бо суръат идома дорад. Академик Б. Ғафуров бо асарҳои безавол ва бунёдии худ концепсияи илмӣ тадқиқи таърихи халқи тоҷикро мураббаъ намуда, ҳудудҳои асосии ташаккули халқи тоҷикро ҷун этнос илман асоснок намуда, даврандешӣ қомилан илмӣ таърихи халқи тоҷикро пешниҳод намуд. Концепсияи илмӣ тадқиқи таърихи халқи тоҷик, ки Б. Ғафуров пешниҳод намудааст, аз ҷониби олимони шинохта ва марказҳои бузурги илмӣ сатҳи ҷаҳонӣ мавриди эътироф ва дастгирӣ қарор гирифтанд ва он имрӯз низ қиммати илмӣ худро аз даст наводааст. Вале, Б. Ғафуров бо ин қаноат нақарда, мӯшиқофона тадқиқи таърихи халқи тоҷикро боз ҳам мукаммалу қомилтар намудааст, ки натиҷаи заҳматҳои дар роҳи шинохти таърихи ниҳоят тӯлонии мардуми тоҷик ҷопи асари безаволи «Тоҷикон» аст, ки соли 1972 ба забони русӣ [5] ва солҳои 1983, 1985 ба забони тоҷикӣ [9; 10] манзури хонанда гардид. Ин китобро, ки Пешвои муаззамии миллат барҳақ «шиносномаи миллат» ном мондаанд имрӯз ба хонадони ҳар як тоҷикистонӣ ҷун тӯҳфаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардидааст, ки мондагортарин заҳмати фарзанди фарзонаи миллат ба халқу кишвари азиз мебошад.

«Тоҷикон»-и Бобочон Ғафуров дар заминаи асноду далели сарчашмаю мадрақҳои таърихӣ ва таҳлили жарфи

пажуҳишҳои илми таърихшиносию ховаршиносии ватанию хориҷӣ таълиф гардидааст. «Тоҷикон» ҳамчун асарӣ бунёдӣ аз ибтидо аз ҷониби муаррихон ва ховаршиносони ҷаҳонсазавори баҳои арзанда гардид, ки шаходати он ҷопи тақризи ҷиёд аз тарафи олимони шинохта ва тарҷума гардидани он ба забонҳои гуногун дар хориҷа мебошад. Б. Фафуров ба таърихи миллати хеш аз мавқеи воқеият бо асноду далелҳои қавӣ дар ҷаҳорҷӯбаи муқаррар намудаи илми замон ҳамчун ҷузъи таркибии таърихи умумибашарӣ муносибат намудааст.

Бобочон Фафуров бо ҷопи ин шоҳасар исбот намуд, ки тоҷикон дорои таърихи бой ва гузаштаи тӯлонӣ ҳастанд ва ниёзе ба таърихи сохтаю бофта ё таҳрифи таърих надоранд. Ў дар ҳама ҳолат ҳангоми тадқиқи ин ё он масъалаи илмӣ ҳадди муайяну заруриро нигоҳ дошта, пайваста таъкид менамуд, ки «ҳадде ҳаст, ки аз он гузаштани таърихшинос мумкин нест, зеро агар вай аз ин ҳад гузарад, таърихшинос не, балки қиссапардоз мешавад».

Олими шинохта тавассути асарҳои хеш, махсусан «Тоҷикон» ба мо ва оламиён саҳифаҳои таърихи бою рангини миллати тамаддунофари тоҷикро бо ҳама бурду бохташ тадқиқ намуда, нишондод, ки ин халқ дорои таърихи зиёда аз шашҳазорсола буда, сокинони аслии Хуросону Варорӯд, офарандагони тамаддуни минтақа ва оину суннатҳои наҷиби то имрӯз побарҷои аҷдодӣ мебошад. Тоҷикон дар масири таърих ҳамеша ҳамчун мардуми давлатсозу давлатдор, эҷодкору бунёдкор, тамаддунсозу сулҳофар ва дар баробари ин, муборизи роҳи озодию истиқлолият, ҳомии марзу бум ва суннатҳои аҷдодӣ, забони модарӣ ва фарҳанги ниёкон тасвир ёфтаанд. Аз саҳифаҳои асар бармеояд, ки миллати тоҷик ҳамеша аз ҳамагуна гирдобҳои

замона, ки ҷонкоху камаршикан буд, натанҳо зиндаву саломат берун омад, балки дар андак фурсат аз нав қомат меафрохт ва эҳё мешуд.

Академик Б. Ғафуров ба замми таълифоту тадқиқоти бунёдӣ, инчунин тавассути талошу заҳматҳои зиёд дар роҳи ташкили муассисаҳои илмӣ-тадқиқотӣ, марказҳои таърихшиносӣ, тайёр намудани таърихшиносони касбӣ дар ташаққули мактаби илмии таърихшиносии тоҷик нақши амиқ гузоштааст. Кӯшишу талошҳои ӯ дар роҳи ташкили нахустин донишгоҳи давлатӣ ва Академияи илмҳои Тоҷикистон ба ҳамагон маълум аст. Нақши ӯ дар таъсиси институти мустақили таърих ҳамчун маркази асосии омӯзишу тадқиқи таъриху бостоншиносӣ ва мардумшиносии тоҷик мавриди таваҷҷуҳ аст. Вақте соли 1951 ИТБМ таъсис ёфт, маҳз бо пешниҳоди Б.Ғ. Ғафуров нахустин директори он донишманди шинохта ва донандаи таърихи халқи тоҷик А.А. Семёнов таъйин гардид. Баробар ба ин академик Б. Ғафуров барои ба роҳ мондани фаъолияти босамари институт гурӯҳи калони олимони барҷаста, аз ҷумла, М. С. Андреев, А.Ю. Якубовский, М.М. Дяконов, А.М. Беленитский, А. Окладников, А. Манделштам, Б.А. Литвинский, Е.А. Давидовичро ба қор даъват намуд. Ба қор дар институт ва тадқиқи таърихи халқи тоҷик ҷалб шудани ин муҳаққиқон боиси пешравии фаъолияти муассиса ва афзоиши мақоми таърихшиносии тоҷик дар микёси Иттиҳоди Шӯравӣ гардид. Иқтисодии илмии институт ва доираи баррасии масоили мавриди тадқиқ ба маротиб вусъат ёфта, фаъолияти густурдаи муассиса дар самтҳои таърихшиносию таърихнигорӣ, фарҳангшиносӣ, маъхаз-

шиносӣ, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, сиккашиносӣ ва дигар шоҳаҳои илми таърих ба роҳ монда шуд.

Хулоса, академик Бобоҷон Ғафуров бо тадқиқотҳои мондагори бунёдии худ, коркарди консепсияи илмии тадқиқи таърихи халқи тоҷик ва нақши барҷаста дар ташкили марказҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва тайёр намудани мутахассисони хирфавӣ, бешак бунёдгузори мактаби нави таърихшиносии тоҷик маҳсуб меёбад.

Пайнавишт:

1. Айнӣ С. Таърихи мухтасари халқи тоҷик // Андар шинохти тоҷикон. Китоби сеюм. Мураттиб Н. Убайдуллоев. - Душанбе: ДДОТ, 2018. - С. 97-135.

2. Гафуров Б.Г. Наше дело правое, враг будет разбит. - Сталинабад: Таджикгосиздат, 1942. - С. 34-73.

3. Гафуров Б.Г., Прохоров Н. Падение Бухарского эмирата: к 20-летию Советской революции в Бухаре (1920-1940 гг.). - Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1940. - 95 с.

4. Гафуров Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении: С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции 1917 г. М.: Госполитиздат, 1949. - Т.1. - 468 с.

5. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. - М.: Наука, 1972. - 664 с.

6. Гафуров Б. Ф. Ба муқобили фаранҷӣ ва урфу одатҳои динӣ. - Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1940. - 36 с.

7. Гафуров Б.Ф., Прохоров Н.Н. Халқи тоҷик дар муқолифаи барои озодӣ ва истиқлолияти ватани худ. Очеркҳо аз таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон. - Сталинабад: Таджикгосиздат, 1944. - 212 с.

8. Гафуров Б.Ф. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. - Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1947. - Ҷ.1. - 382 с.

9. Гафуров Б.Ф. Тоҷикон: (Иборат аз ду китоб). Китоби якум: Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. (Мухаррири масъул – академик А. Мухторов) – Душанбе: Ирфон, 1983.- 704 с.

10. Гафуров Б.Ф. Тоҷикон: (Иборат аз ду китоб). Китоби дуюм: Охирҳои асри миёна ва давраи нав. (Мухаррири масъул - академик А. Мухторов). Душанбе: «Ирфон», 1985.- 416 с.

11. Гафуров Б.Ф., Прохоров Н.Н. Тоҷикон ва талошҳои таърихии онҳо барои озодии Ватан. (Очеркҳо аз таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон).-Душанбе: «Адиб», 2012.

12. Литвинский Б.А. Бободжон Гафурович Гафуров-основоположник таджикской исторической науки//В масштабе века. Сб. воспоминаний о Б.Г. Гафурове – ученом, политике, гражданине. М., 1999.- С. 49-66.

13. Мавод оид ба таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон. Зери назари Б.Гафуров. - Сталинабад: Таджикгосиздат, 1945.- 145 с.

14. Пирумшо Ҳ. Ахтари илму сиёсат. Хучанд: Нури маърифат, 2019.

15. Эмомалӣ Раҳмон. Чехраҳои мондагор. Душанбе: «ЭР-граф», 2016.

3.2. МАФҲУМИ «ДЕҲҚОН» АЗ НАЗАРИ Б.ҒАФУРОВ

Академик Е. М. Жуков дар барқияи табрикоти худ ба муносибати 70-солагии академик Б. Ғ. Ғафуров навишта буд, ки «... мехостам боз як бори дигар саҳми бузурги ўро дар инкишофи илми таърихшиносии шўравӣ хотирнишон карда, изҳори боварӣ намоям, ки анъанаҳои бунёдгузостаи Б. Ғ. Ғафуров барои донишмандони Тоҷикистони шўравӣ намунаи ибратбахш буда, дар асарҳои навини ховаршиносони шўравӣ зиндагии тоза хоҳад ёфт» [1].

Саҳми Б. Ғ. Ғафуров дар инкишофи таърихшиносии шўравӣ, ба вижа таърихшиносии тоҷик бузургу қиёснашаванда мебошад. Мақолаву рисолаҳои бунёдии олим, ки оид ба тадқиқи паҳлуҳои гуногуни таърихи халқи тоҷик бахшида шудааст, аз ҷиддияти масъалагузорӣ, фароҳии пажухишҳои алома равшан шаҳодат медиҳанд.

Ў ҳангоми пажухиши ин ё он масъала ҳадди муайяну заруриро нигоҳ медошт. «Ҳадде асту аз он гузаштани таърихшинос мумкин нест, - навишта буд академик Б. Ғ. Ғафуров, - зеро агар вай аз ин ҳад гузарад, на ин ки таърихшинос, балки қиссапардоз мешавад» [2].

Чунин андешаву мулоҳизоти Б. Ғафуров имрӯз ва оянда низ барои пажухандагон дарсу мактаб хоҳад буд. Дар мақолаву асарҳои Б. Ғ. Ғафуров ҳар як масъалаю ҳаводиси таърихӣ дар асоси далелҳои мушаххас ва воқеъбинона дар ҷаҳорҷӯбаи принсипи таърихият таҳлил шудааст. Мо, имрӯз дар муқоиса бо қиссапардозии олимони ҳасакии дохилию хориҷӣ, васоити ахбори умум, китобҳои алоҳида, шабакаи Интернет бори дигар ба дақиқию воқеиятшиносии Б.Ғ.Ғафуров бовар ҳосил мекунем. Ин воқеиятро дар омӯзиш ва таҳлили мафҳуми истилоҳи

«деҳқон» ва таҳаввулоти он метавон бараъло мушоҳида намуд.

Вожаи «деҳқон» истилоҳи қадима буда, дар давраи Сосониён ба чанд маънӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Асосан вожаи «деҳқон» аз истилоҳи форсии «деҳгон» пайдо шудааст, ки ба маънии қария бошад [3].

Дар луғатномаҳо [4] ва фарҳанги забони тоҷикӣ [5] ин вожа ба чанд маъно шарҳ ёфтааст. Дар маънии аввал кишоварз, зорё буда, танҳо дар маънии дуҷум молики замин, заминдор, арбоби деҳ, деҳхудо меояд. Дар адабиёти классикии форсу тоҷик ин вожа ба муқобили тозию барӣ, турк ва бегона омада, ба маънии қавми ачамӣ, яъне форсу тоҷик мавриди истифода қарор гирифтааст. Деҳгон дар қадим ба маънии мулк ё дорандаи он будааст ва шояд аз ин ҷост, ки чун моликони Эрон деҳқон номида мешуданд «ба кулл ҳамаи эронӣро деҳқон номидаанд» [6].

Абулқосими Фирдавӣ дар «Шоҳнома», ба ҳамин маънӣ гуфтааст:

На деҳқон, на турку тозӣ бувад,
Суханҳо ба кирдори бозӣ бувад.

Носири Хусрав, Фаррухӣ, Абӯҳанифаи Искофӣ ва дигарон низ дар ғазалиёти хеш вожаи «деҳқон»-ро ба ҳамин маънӣ васеъ истифода кардаанд [7].

Б. Ғ. Ғафуров бори аввал ба истилоҳи «деҳқон» дар «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» таваҷҷуҳ намудааст. Дар боби VIII ҳангоми таҳлили инкишофи маданият ва хоҷагии халқи тоҷик дар асрҳои VI-VII ва нуфузи давлати Ҳокони турк ба Осиёи Миёна муҳаққиқ сохти дохилии ҷамоаи туркро инъикос намуда, сабабҳои асосии ворид-

шавии онҳоро ба Осиёи Миёна ва муборизаи туркҳо ва Ҳайтолиёнро нишон медиҳад. Ҳарчанд вилоятҳои Осиёи Миёна ба Ҳоконии турк тобеъ шуда, хироч диҳанд ҳам, вале шумораи туркҳо дар байни аҳолии бумӣ ниҳоят кам ба назар мерасад. Чун пештара аҳолии маҳаллиро ҳамона халқҳои эронинажод ташкил медодаанд [8].

Ба ақидаи Б. Фафуров «давлати ҳоконии турк, назар ба эфталитҳо, барои тараққиҳои иқтисодии молии аристократияи маҳаллӣ шароитҳои мувофиқтаре ба вучуд овард» [9]. Аз ин имкон ҳокимони вилоятҳо, соҳибони мулкҳои алоҳида - деҳқонон низ истифода мекарданд. Б. Фафуров истилоҳи «деҳқон»-ро шарҳ дода навиштааст, ки «Калимаи «деҳқон» дар он давра маънои имрӯза – зироаткорро ифода намекард. Дар он вақт намояндагони аъён ва ашрофи мулкдорро бо ин ном ёд мекарданд. Деҳқонон либоси махсус доштанд. Яке аз аломатҳои эътиборнокии деҳқонон ин буд, ки камарбанди заррин баста, одатан ба он ханҷар меовехтанд» [10]. Б. Фафуров дар нашри русии «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» [11] низ ба шарҳи калимаи «деҳқон» диққат медиҳад. Аммо дар асари бунёдии «Тоҷикон» академик аз шарҳи калимаи «деҳқон» даст накашида, дар ҳошия қайд менамояд, ки «ин калима дучори таҳаввулоти тӯлонӣ гардидааст» ва илова мекунад, ки «дар айни ҳол фақат ба маънои зироаткори одӣ омадааст» [12].

Дар бораи таърихи пайдоиши ин истилоҳ ҳамчун ифодакунандаи табақаи феодалии заминдор Б. Фафуров маълумоте пешниҳод намекунад. Танҳо дар «Тоҷикон» ибрози ақида менамояд, ки деҳқонон ба ҷумлаи синфи ҳукмрон - озодҳо дохил мешаванд [13]. Аз идомаи фикри муҳаққиқ бармеояд, ки дар ибтидои асрҳои миёна ва қисман дар

даврахои мутараккии асрҳои миёна, деҳқон заминдори калон буда, ҳамзамон чун ҳоким дар яке вилоятҳои калон монанди Бухоро ё Чоч, ё ягон маъмурият ноҳияю маҳалли хурдро вазифадорӣ мекард [14]. Дар ҳамаи таълифоти худ Б. Гафуров аз манбаъҳои асримиёнагӣ, махсусан «Таърихи Бухоро»-и А. Наршаҳӣ ва хотираҳои сайёҳи чинӣ Сюан-Сзан дар баробари тадқиқотҳои навин истифода намулдааст. Дар ин маъхазҳо деҳқонон баъзан бо унвони «деҳқонони акбар» ва ё танҳо «деҳқон» номбар шудаанд [15].

Оид ба пайдоиши мафҳуми мазкур муҳаққиқони дигар, ба монанди В.В.Бартолд [16], М.М.Дяконов [17], И.П.Петрушевский [18], А.Е. Бертелс [19], низ мулоҳизаҳо баён кардаанд. В. Бартолд мафҳуми «кох» ва «кӯшк»-ро таҳлил намуда, қайд менамояд, ки соҳиби кох ё кӯшк дар як вақт соҳиби рустои калон низ буд. Тибқи асотирҳои форсӣ шох Манучеҳр бунёди «деҳқон»-ро гузошта, дар ҳар як деҳқонеро сардор таъйин намуда, аҳолии онро хизматгору ғуломони ӯ сохтааст [20].

В. Бартолд дар лексияҳои машҳури ба таърихи вилоятҳои атрофи Каспӣ бахшидааш, таъкид месозад, ки неҳзати Маздак боиси он гардид, ки нуфузи аҳолии ашрофи шаҳр баланд гардад ва сохтори ҷомеаи Сосониён ба кулӣ тағйир ёбад. Аз ҷумла, мафҳуми деҳқон, ки пеш заминдори озодро ифода мекард, акнун маънои феодалро медод ва деҳқон ҳокими пурраи кишоварзон гардид [21]. М.М. Дяконов ҳангоми тадқиқи сохти дохилии Эрони Сосонӣ [22] дар асоси сарчашмаҳои гуногун хулоса менамояд, ки таҳлили вазъ ва таркиби иҷтимоии кишоварзон вазифаи ниҳоят мушкил ва мураккаб мебошад, зеро оид ба он маълумот дар сарчашмаҳои сосонӣ ниҳоят ночиз мебошанд. Ба ақидаи ӯ дар асри V ҷамоаҳои калони оилавӣ паро-

канда гардида, ба ҷамоаҳои нисбатан хурди ҳамсоғӣ табдил меёбанд. Агар ин мафҳум дар аввал сардори ҷамоаи калони оилавино ифода карда бошад, баъдан чун сардори деҳ, ки аз дохили ҳамдеҳагон ҷудо гардида, вазифаҳои муайяни маъмурию молиро иҷро мекард, шинохта мешуд [23]. Бо парокандашавии ҷамоаи деҳот инкишофи босуръати ба моликияти хусусӣ табдил ёфтани замин дар давраи феодализм ҷомеаи Сосониён ва пеш аз ҳама тақсими заминҳои шохӣ ба ашрофони калон ва аъзоёни бешумори дар хизмати дарбор буда, озодҳо низ сабаб гардид. Озодҳо ба табақаи поёнии синфи ҳукмрон ворид мешуданд ва нуфузи ин табақа баъд аз ислоҳоти Хусрави I Анушервон ниҳоят боло меравад. М.Дяконов мӯътақид ба он аст, ки ба мафҳуми «озодҳо» пеш аз ҳама деҳқонон ва қадҳудо ворид мешаванд [24].

Тазаккур бояд дод, ки Б. Ғафуров ҷомеаи давраҳои аввали асри миёнаи Суғдро таҳлил намуда, таъкид менамояд, ки ҷамоат (наф) аз ашроф (озодкорон), савдогарон (ҳаводорон) ва деҳқонони [25] озоди ҷамоату хунармандон (корикорон) иборат буд ва шахсон аз ҷиҳати иҷтимоӣ болоро «озод» меномиданд [26].

Ҳуҷҷатҳои аз қалбаи Муғ пайдо шуда низ шаҳодат медиҳанд, ки дар Суғди асри VII ва ибтидои асри VIII ҷомеа аз се табақа – ашроф, тоҷир ва «коркунон» иборат буда аст. Деҳқонон, ки ба ҷумлаи синфи ҳукмрон дохил мешуданд ва доираи ҳукми онҳо хеле васеъ буд ва дар ихтиёри худ дастаҳои сершумори ҷарбӣ доштанд ва аъзои ин дастаҳоро ҷақирҳо (ё шақирҳо) меномиданд [27]. В. Бартолд низ таъкид менамояд, ки ҷақирҳо қувваи ниҳоят бузурги ҷарбӣ буданд ва лашкари ихшиди Самарқанд пурра аз ҷақирҳо мурағтаб гардида буд [28].

Дар асоси мадраку маъхазҳои арабию форсӣ Б.Ғафуров хулоса мекунад, ки ҳокимон ва деҳқонон дастаҳои сершумори ҳарбӣ доштанд ва чақирҳо, ки ҳарбиёни касбӣ буданд, қисмати марказии лашкарро ташкил медоданд. Б. Ғафуров дар таъриҳ ба маълумоти «Таъриҳи Бухоро»-и Наршаҳӣ бо истифода аз маводҳои иконографии Суғду Тахористон либоси махсус ва камари заррин доштани деҳқонро таъкид менамояд. Наршаҳӣ ривоят мекунад, ки дар арафаи истилои арабҳо, ки маликаи Бухоро дар тахт менишасту давлатдорӣ мекард, ҳар рӯз 200 деҳқони навчавон ба салому хидмати ӯ меомаданд [29].

Аз маълумоти матраҳшуда бармеояд, ки деҳқон ҳамчун синф, аниқтараш чун табақаи алоҳидаи иҷтимоӣ, ҷӣ дар худуди Хуросон ва ҷӣ Мовароуннаҳр хеле барвақт баробари пайдоиши муносибатҳои феодалӣ зуҳур ёфтааст. Ишораи Наршаҳӣ ба он ки баъди шикасти нехзати Абрӯӣ дар миёни қавми бозомода, деҳқони бузург, Бухорхудот, ки аз деҳқонзодаҳои қадим буд, тасдиқи фикри боло мебошад [30].

Ҳамин тариқ, то истилои арабҳо деҳқонон ҳамчун як гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ, ки дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии мамлакат мақоми баланд доштанд, мавҷуд буданд. Дар арафаи истилои арабҳо ҳокимиятро дар Мовароуннаҳр деҳқонон соҳиб буданд ва онҳо дар кӯшкҳои мухташам ва мустаҳкам иқомат карда, дар давраи ҷанг қисми асосии лашкари савораро ташкил медоданд [31]. Дар давраи истилои араб бошад деҳқонон қисман маҳв ва заминро молашон мусодира шудааст. Зарбаи дуҷумро ба деҳқонон чун табақаи пуриқтидори ҷомеа сиёсати мутамаркази Сомониён зад. Деҳқоне, ки муқобили ҳукумати марказӣ мебаромад, аз ҳукуку имтиёз ва замин маҳрум мегардид [32].

Аммо ин ду зарба боиси пурра аз байн рафтани ин табакаи ашроф ё деҳқон нагардид. Ҳатто дар давраи Сомониён деҳқонон ханӯз табакаи пуриқтидореро ташкил меоданд. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо деҳқонони калон, монанди ҳокими шаҳри Тункати Илок, Бухорхудот, ҳокими Чағониён – Абӯалии Чағон, ки ноҳия ва вилоятҳои томро соҳибӣ мекарданд, кам набуданд [33]. Ҳарчанд бисёри онҳо ҳокимияти мустақили сиёсӣ надоштанд, вале соҳиби замин ва мулки зиёд буданд.

Бояд тазаққур дод, ки оид ба суштравӣ ва баъдан пурра чун табакаи иҷтимоӣ аз байн рафтани деҳқон аксари муҳаққиқон ва ба вижа В.Бартолд, Б.Ғафуров ва дигар таърихшиносон дар як ақидаанд. Шикасти Сомониён, ки як сабаби он дастгирӣ наёфтанд аз тарафи деҳқонон ва ҳатто бо хоҳиши тамоми ба тарафи истилогарони Қарахонӣ гузаштани онҳо буд, боиси муваққатан нуфуз пайдо кардани ин табакаи ашрофи заминдор гардид. Бо истифода аз маъхазҳои гуногун Б.Ғафуров таъкид месозад, ки деҳқонони Илак дар охири асри X ва ибтидои асри XI ҳатто ба мавқеҳои баландтар соҳиб шуда, бештар мустақилият ба даст оварданд ва эътибори онҳо, аз он ки дар асри X, дар замони Сомониён буд, баландтар гардид [34].

Б. Ғафуров дар «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» (нашри тоҷикӣ ва русии он с. 1947-1949) қайд менамояд, ки дар солҳои 20-30 ӯми асри XIII ин гурӯҳи иҷтимоӣ пурра аз байн меравад [35]. Умуман доир ба пурра аз байн рафтани деҳқонон чун табакаи ашрофи заминдор ва ҳокими ноҳия, мулк ва шаҳрҳои алоҳида аксари муҳаққиқон фикри ягона доранд. Онҳо бештар таъкид ба он менамоянд, ки дар маъхазҳои арабию форсии асрҳои XII-XIII ва минбаъд оид ба деҳқонон чун қувваи пуриқтидор ва табакаи

ашроф маълумоти дақиқе нест. Аммо Б. Ғафуров ба далелҳои дар даст доштаи А. Мухторов таъя карда, илова менамояд, ки дар баъзе минтақаҳо, аз ҷумла, кӯхистони тоҷик – Мастҷоҳу Ғалғар деҳқон ҳамчун соҳиби деҳу замин то асри XVI боқӣ мондааст [36]. Аммо А. Е. Бертелс давраи пурра аз байн рафтани табақаи деҳқонро асри XI ҳисобидааст, ки ин ба назар шубҳаовар менамояд [37].

А. Мухторов дар натиҷаи бозёфти қайроқсангҳои болооби Зарафшон ба хулосае меояд, ки деҳқон чун табақаи ашрофи заминдор дар водии Зарафшон низ мавҷуд будааст. Яке аз сабабҳои асосии идомаи мавҷудияти ин табақаи иҷтимоӣ дар тӯли асрҳои XIII-XIV дур ва мушкилгузар будани мулкҳои болооби Зарафшон мебошад [38].

Андешаҳои А. Мухторов ба ҳеҷ вачҳ хулосаи В. Бартолд, И. Петрушевский, Б. Ғафуров ва дигар муҳаққиқонро ботил намесозад, балки ӯ танҳо таъкид менамояд, ки ҳангоми омӯзиши масъалаи деҳқонон чун табақаи ашрофи заминдор нисбат ба ҳамаи минтақаҳо – Осиёи Миёна, Эрон ва Афғонистон на бояд хулосаи ягона баровард. Ҳамчунон наметавон ба таври қатъӣ давраи анҷоми мавҷудияти ин табақаро асри XI ва XIII донист [39]. А. Мухторов дар маърузаи илмии худ дар Кунгураи XXVI байналҳалқии шарқшиносон соли 1963 баробари маълумотҳои ба даст овардаи катибашиносӣ аз маъхазҳои таърихӣ ва адабиёти бадеӣ низ истифода намуда, пешниҳод менамояд, ки давраи аз байн рафтани деҳқонон чун табақаи иҷтимоӣ бояд таҷдиди назар гардад [40].

Ҳамин тарик, академик Б.Ғафуров дар асарҳои худ оид ба мафҳуми «деҳқон», чун табақа ва ё гурӯҳи алоҳидаи иҷтимоӣ - ашрофи заминдор баҳо дода, дар асоси мадраку маъхазҳо мақом ва манзалати ин табақаро дар ҷомеаи

феодалӣ нишон медиҳад. Нуфузи ин табақаи иҷтимоӣ дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии ҷомеаи феодалии асримиёнагии халқҳои эронинаҷод, махсусан, дар давраи то истилои араб ниҳоят баланд будааст.

Оид ба масъалаи сабабҳои асосии аз байн рафтани ин табақа миёни муҳаққиқон ихтилофи ҷиддие вучуд надорад. Б. Ғафуров дар асрҳои XI-XII аз ҷониби сулолаҳои кӯчии Қарахонию Ғазнавӣ ва Салҷуқӣ, ашрофу асилзодаҳо ва саркардаҳои ҳарбӣ харида гирифтани заминҳои мулкиро аз як тараф сабаби аз байн рафтани ин табақа донад, сабаби дигарро дар инкишофи муносибатҳои иқтисодии феодалӣ, аз қабилӣ ривочи хариду фурӯши замин мебинад. Ӯ қайд менамояд, ки «Маҳз хариду фурӯши заминҳои мулкӣ сабабгори асосии ҳамчун табақаи мустақил ва асосии мулкдор аз байн рафтани қисми деҳқонон ва ба вучуд омадани ҳайати нави мулкдорон гардид ва ин табaddулотро тезонид» [41]. Дар барҳамхӯрии ин табақа академик В. Бартолд таъсири инкишофи шаҳрҳо, тиҷорат ва саноатро [42] низ дар назар дошта, менависад, ки баробари аз байн рафтани деҳқонон заминдорӣ калони хусусӣ низ дар Моваруннаҳр аз байн рафт [43].

Пайнавишт:

1. Мухторов А., Шарипов Ш. Академик Бобочон Ғафуров. Душанбе; «Ирфон», 1989.-С.181.
2. Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Китоби якум. Д., «Ирфон», 1983. –С.167.
3. Ғиёс-ул-луғат: Иборат аз се ҷилд. Д., «Адиб». Ҷ.1. Алиф –мин. 1987. – С.350.
4. Ниг. Ғиёс-ул-луғат. – С.350; Луғатномаи Муин. Ҷ.7. – с.//316-//318.

5. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Душанбе, Ҷ.1. –С. 410.
6. Лугатномаи Муин. –Ҷ. 7. –с.11316 – 11318.
7. ниг. Лугатномаи Муин. С.11316 – 11318.
8. Фафуров Б.Ф. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. Ҷ.1. - Сталинобод, 1947. - С. 85-87.
9. Ҷамон ҷо. – С. 86.
10. Ҷамон ҷо. – С. 87.
11. Гафуров Б.Г. История таджикского народа в кратком изложении. –М.:1949. С.124.
12. Гафуров Б.Ф. Тоҷикон. Китоби якум.- С.395.
13. Гафуров Б.Ф. Тоҷикон. Китоби якум. -С.395.
14. Ҷамон ҷо.
15. Ҷамон ҷо.
16. Бартольд В.В. История Туркестана//Соч. Т.II. Ч.1. С.109-166; Туркестан в эпоху монгольского нашествия //Соч. Т.1. –С.601.
17. Дьяконов М.М. Очерк истории Древнего Ирана. –М.: 1961. –С. 278-283.
18. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв. –М-Л., С.75-76.
19. Бертельс А.Е. Носыри Хосров и исмаилизм. - М.: 1961. -С.280.
20. Бартольд В. История культурной жизни Туркестана. //Соч. Т.II Ч.1. С.209.
21. Бартольд В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира// Соч. Ч.1. С.699.
22. Дьяконов М.М. Очерки истории Древнего Ирана. - М.: 1961.- С.280.
23. Ҷамон ҷо. С.282.
24. Ҷамон ҷо. С.284 .
25. Деҳқон ин ҷо ба маънои кишоварз, зироаткор

26. Фафуров Б.Ф. Тоҷикон. Китоби якум. - С.252
27. Фафуров Б.Ф. Тоҷикон. Китоби якум. - С.394-395
28. Бартольд В. История культурной жизни Туркестана. Соч. Т. II. Ч. 1. - С.209
29. Фафуров Б. Тоҷикон. Китоби якум. - С.396
30. Фафуров Б. Тоҷикон. Китоби якум. - С.297
31. Бартольд В. Тезисы диссертации «Туркестан в эпоху монгольского нашествия»//Соч. Т. 1. - С.601.
32. Нейматов Н. Давлати Сомониён. Душанбе, 1989, - С.99
33. Ҷамон чо. - С. 99-100.
34. Фафуров Б. Тоҷикон. Китоби якум. - С.563.
35. Фафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. - С.178; История таджикского народа. - С.226.
36. Фафуров Б. Тоҷикон. Китоби якум. - С.564.
37. Бертельс А.Е. Носыри Хосров и исмаилизм. - С.35.
38. Мухторов А. К развитию социальной категории «деҳкан» в Средние века. - М.: 1963. - С.1-4.
39. Мухторов А. Асари зикршуда. - С.5.
40. Ҷамон чо. - С. 5-8.
41. Фафуров Б. Тоҷикон. Китоби якум. - С.564.
42. Бартольд В. История Туркестана. - Соч. Т. II. Ч. 1. - С.129.
43. Бартольд В. История культурной жизни Туркестана. - Соч. Т. II. Ч. 1. - С.249.

3.3. КОНСЕПСИЯИ ТАҲЛИЛИ ИСТИЛОИ МУҒУЛ ВА ОҚИБАТИ ОН ДАР АСАРҶОИ АКАДЕМИК Б. ҒАҒУРОВ

Соли 1998 Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон асари бунёдии «Тоҷикон»-и Бобоҷон Ғафуровро «сарчашмаи худшиносии миллӣ» номида, таъкид намуда буд, ки «Омӯхтани таърих танҳо барои дониستاني гузашта нест, балки ин барои шукуфоии фардои ҳар як миллату давлат зарур аст. Яъне миллат бояд аз гузаштаи худ, - хоҳ дурахшон бошад, хоҳ тира, - сабақ бигирад ва дурнамои ояндаашро муайян бисозад». Воқеан омӯзиш ва пажӯҳиши таърихи миллату кишвар барои насли имрӯзаву оянда бардошти сабақ бо мақсади созандагиву бунёдкорӣ ва тарҳрезии зиндагии минбаъда аст.

Тоҷикон ҳамчун қадимтарин сокинони бумии Осиёи Марказӣ аз ибтидо дар Варорӯду Хуросон ва манотиқи ҳамҷавори он ҳаёт ба сар бурда, дар таърихи башар ҳамчун мардуми сулҳҷӯ ва тамаддунофар эътироф шудаанд. Вале дар паҳноии таърихи тӯлонии худ борҳо ба ҳучуму фишори қавму қабоили бегона дучор омада, баҳри ҳифзи марзу бум ва фарҳангу суннатҳои аҷдодӣ мубориза бурдаанд. Мудҳиштарин ғоҷиае, ки ба сари тоҷикон омад ин ҳучуми муғулҳо дар ибтидои асри XIII буд. Қатли ом, ваҳшоният ва умуман хисороти моддиву маънавии ба тоҷикон расонидаи ўрдуи муғул дар маъхазҳои таърихӣ бо даҳшат тасвир ёфтаанд.

Масоили марбут ба истилои муғул ва оқибати ғоҷеабори он ҳамеша дар таърихнигории ватанию хоричӣ ҳамчун яке аз масъалаҳои мубрам мақоми марказӣ дошт.

Имрӯз низ сабаб ва ҳам оқибати истилои муғул ва ҳукмронии онҳо, ки муддати 12 даҳсола дар Осиёи Марказӣ идома ёфта буд, мавриди таҳлил қарор дорад. Фредрик Старр, муҳаққиқи англисзабони ҳамзамони мо, андешаву мавқеи пажухандагонро доир ба ин ҳаводиси таъриҳӣ радабандӣ намуда, ҷой доштани гуногунназариро атрофи истилои муғул ва оқибати он таъкид менамояд. Аз ҷумла, як зумра муҳаққиқон забти муғулро ҳамчун тӯғони иҷтимоии ногузир ва боздоштанашиаванда ва охири хурӯҷи бузурги бодянишинӣ аз Осиё медонанд. Гурӯҳи дигар, асосан аз Осиёи Марказӣ онро ҳамчун интиҳои сарнавиштсози асри тиллоии таърифии минтақа мебинанд. Ва бархе аз муҳаққиқони хориҷию дохилӣ харобкориҳои муғулро дар ибтидо эътироф карда, баробари он таъкид менамоянд, ки маҳз муғулҳо ба тичорати озод мусоидат намуда, соҳаҳои гуногуни омӯзишро дастгирӣ мекарданд. Ба ақидаи ин гурӯҳ муғулон дар байни созандагони олами давр буданд.

Ваҳшоният ва бедодгарии муғулҳо бо сардории Чингизхон ва ворисонаш дар таърих ҳамто надошт. Чингизхон ҳамчун як қотил ба рӯи сахнаи сиёсии олами қуруни-вустой зухур карда, дар натиҷаи сиёсати истилогаронаи ӯву ворисонаш миллионҳо одами бегуноҳ, ба вижа тоҷикон аз дами теғ гузаронида шуданд. Сиёсати ғосибонаю қатли оми муғулро кулли муаллифони асримиёна ва пас аз он, муҳаққиқону мутахассисони давраи наву навтарин бо далелу асноди зиёд тасвир намудаанд. Ба ақидаи муҳаққиқи шинохта И.П. Петрушевский «Сиёсати муғулҳо ва ҳокимони онҳо ин низоми муташаккили террор бо мақсади қомилан нест намудани қишрҳои муқовиматкунандаи аҳолии маҳаллӣ, тарсонидани онҳо ва бо ҳамин роҳ ба

вучуд овардани нооромии умумӣ дар кишварҳои ғасбшуда буд».

Нақши муҳим ва марказиро дар омӯзиши ҳамачониба ва комилан илмии таърихи истилои муғул мактаби таърихнигории рус ва шӯравӣ ишғол менамояд. Дар ин самт ба вижа аз хидмати шарқшиносони шинохта В.В. Бартолд, А.Ю. Якубовский, Б.Я. Владимиртсев, И.П. Петрушевский, А.М. Беленитский, Е.А. Давидович, Хатибӣ, А. А. Ализода, олимони тоҷик С. Айни ва Б. Ғафуров, Н. Амиршоҳӣ, А. Саидов, Н. Турсунов, М. Давлатов, У. Эшонкулов, олимони эронӣ А.И. Оштиёнӣ, Ш. Баёнӣ, А. Набавӣ, О. Яъқуб ва як зумра муҳаққиқони дигари хориҷӣ ёдовар бояд шуд.

Дар таърихнигории шӯравӣ муҳаққиқоне низ буданд, ки ба истилои муғул ва умуман сиёсати ғасбкоронаи қабилаҳои саҳроӣ дар асрҳои миёна назари комилан дигар доштанд ва пеш аз ҳама онҳо нақши «пешқадамона»-и ин забткориҳо ва муносибати «дӯстона»-и қабоили кӯчиро бо аҳолии муқимӣ таъкид менамуданд. Пеш аз ҳама чунин нуқтаи назар дар таълифоти А.Н. Бернштам ва В. А. Гордлевский ба таври возеҳ мушоҳида мешавад. Дар Ғарб бошад, чунин концепсияро Леон Казн ва пантуркистҳои пайрави ӯ ҷонибдорӣ менамоянд. И.П. Петрушевский таъкид менамояд, ки дар таълифоти пантуркистҳо таърихи қабоили кӯчии турку муғул то ҳадди ифрот муболиға гаридидааст, ки он ягон пояи илмӣ надорад.

Истилои муғул ва оқибати фочиабори онро барои сарзаминҳои ғасбшуда муҳаққиқони шинохтаи асри XIX д, Оссон, Катрмер, Хаммер - Пургшталл, олимони шӯравӣ А.Ю. Якубовский, С.П. Толстов, Б.Н. Заходер, И.П. Петрушевский, А.М. Беленитский, А.А. Ализода,

академик Б.Д. Греков низ дар така ба санаду далелҳои кавӣ ва маъхазҳои дастиаввал дар асарҳои худ инъикос намудаанд. Аммо хулосаи ҷамъбастии шарқшиноси шинохта академик В.В. Бартолд доир ба оқибати истилои муғул бар хилофи мавқеи таърихнигории шӯравӣ буд ва концепсияи ӯ то ҳадди муайяне ба асарҳои муаррихони солҳои 20-30-юми асри XX шӯравӣ таъсири худро гузошт. Аз ҷумла, муҳаққиқи шинохта А.Ю. Якубовский, ки дар ибтидо зери таъсири ҳамин концепсия буд, солҳои 30-юми асри гузашта доир ба вазъи асрҳои XIII -XIV менависад: «Қувваҳои истехсолкунанда (пас аз истилои муғул- Н.У.) дар Шарқи мусулмонӣ ба садамаи муваққатӣ дучор омаданд. Таърихи минбаъдаи Осиёи Миёна, Эрон, қисман Кавказ ва Аврупои ҷанубу шарқӣ аз рушди қувваҳои истехсолкунанда шаҳодат медиҳанд». Аммо баъдан А.Ю. Якубовский аз таъсири ин концепсия берун шуда, менависад, ки В.В. Бартолд «то охири умр пурра дар зери таъсири муҳолиғомезонаи нақши таъсири фарҳанг» қарор дошт. А.М. Беленитский низ нуқтаи назари академик В. Бартолдро доир ба истило ва давраи ҳукмронии муғулҳо комилан рад менамояд.

Ҳамин тариқ мавқеи В. Бартолдро, ки оқибати ғоҷабори истилои муғулро камтар аз будаи тасвир намуда, нақши империяи чингизиёро дар рушди роҳҳои тичоратӣ ва алоқаи фарҳангии халқҳои минтақаҳои истилошуда аз будаи баландтар нишон додааст, мактаби таърихнигории шӯравӣ комилан қабул накардааст. Ин нуқтаи назарро муаллифони асари бунёдии ҷопи кӯҳна ва нави «Таърихи халқи тоҷик» низ зери танқиди ҷиддӣ гирифтаанд. Академик Б. Ғафуров гарчанде бевосита ба ин нуқтаи назари В. Бартолд эрод нагирифта бошад ҳам, дар маркази кон-

сепсияи таҳлили худ ҳаводиси фочеабор ва ниҳоят мусибатовар будани истилои муғулро гузоштааст.

Муҳаққиқи дақиқназар ҳанӯз соли 1947 дар «Таърихи мухтасари халқи тоҷик» истилои муғул ва оқибати онро таҳлил намуда, таъкид ба он менамояд, ки забти Осиёи Миёна аз тарафи муғулҳо «барои халқи тоҷик ва дигар мардуми ин мамлакат як ҳалокати мудҳиш ва мусибати бузурге гардид, ки мислашро касе на дар рӯз дида буд ва на дар шаб». Баъдан дар нашрҳои русии ин китоб ва ахиран дар «Тоҷикон»-и худ низ дар така ба маъхазҳои муътамаду пажӯҳишҳои муҳаққиқони шинохтаи самтҳои гуногун жарфтар ба ин масъала тавачҷӯх намудааст.

Маъхазҳои дасти аввал доир ба таърихи аҳди истилои муғулро асосан метавон ба се гурӯҳ тақсим намуд: 1) маъхазҳое, ки муаллифони он ба истилои муғул нигоҳи нафратангез дошанд ва ё нуқтаи назари озод ва хосро соҳиб буданд. Ба ин гурӯҳ асосан таълифоти Ибни Асир, Насавӣ ва Ҷузҷониро метавон ворид намуд; 2) асарҳое, ки бо супориш ва ё хоҳишу ҷонибдорӣ ҳокимони муғул таълиф шудаанд ва ё муаллифони он ба муғул ва истилои он ҳусни тавачҷӯх дошанд. Ба ин гурӯҳ метавон навиштаҳои Ҷувайнӣ, Рашидуддини Фазлуллоҳ, Вассоф, Ҷамдуллои Қазвиниро шомил сохт; 3) асарҳои муаллифони музофоти алоҳида, ки бо хоҳиш ва супориши ҳокимон ва ё хонадонҳои нуфуздоштаи маҳаллӣ таълиф шудаанд. Таҳлили нисбатан комилтари маъхазҳои таърихӣ доир ба давраи истило ва ҳукмронии муғулҳо дар муқаддимаи асари В.В. Бартолд «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» дода шудааст.

Академик Б. Ғафуров асосан дар асари комили бунёдии «Тоҷикон» ҳангоми таълифи мавзӯи «Халқи тоҷик дар

давраи Чингизиён» аз чаҳор сарчашмаи муътамад, навиштаҳои сайёҳи Чин Чан-Чун, таълифоти Ибни Асир, асари Рашидуддини Фазлуллоҳ ва сайёҳи итолиёӣ Карпини Плано истифода кардааст.

Чан-чун (Чан-чун Чжен-жен ё Цю Чан-чун, 1148-1227) олим, сайёҳ ва роҳиби даоссӣ, солҳои 1221-1224 аз Пекин то соҳилҳои Амударё сайёҳат намуда, бо чашми худ қатлу ғорат ва харобиҳои муғулҳо ба сари мардуми тоҷик овардаридааст. Аз дидаву шунидаҳо ва натиҷаи сафари Чан-чун шогирд ва ҳамсафараш Ли-Чжи-Чан китоби «Сию цзи» («Тасвири сайёҳат ба Ғарб»)-ро менависад, ки доир ба чуғрофия, иқтисодиёт, хоҷагии кишоварзӣ, вазъи вазнини аҳоли ва харобии манотике, ки Чингизхон истило намуда буд, маълумоти дастиаввал медиҳад.

Ибни Асир (с. 1160-1232), ки худ шоҳиди ҳуҷуми муғул буд, дар асараш «Ал-комил-фи-таърих» оид ба ҳуҷуми муғул ба сарзамини тоҷикон маълумот додааст. Аммо ба андешаи В.В. Бартолд Ибни Асир, ки худ дар Миёнрӯд (Байнаннаҳрайн) иқомат дошт, доир ба рафти истилои Осиёи Миёна аз тарафи муғулҳо он қадар маълумоти саҳеҳ дода наметавонист ва хабари ӯ доир ба гирифтани Бухорою Самарқанд аз рӯ нақли шоҳидони воқеа мебошад. Асари ӯ дар замони Темуриён аз арабӣ ба форсӣ бозгардон шуд, ки он ба пуррагӣ то ба замони мо расидааст.

Сарчашмаи дигар оид ба таърихи забткориҳои муғулҳо асари Рашидуддини Фазлуллоҳ (1247- 48 – 1318) «Чомеъ-ут-тавориҳ» аст, ки муаллифи он аввал ҳамчун табиби дарбори Элхонон (Хулағӯён) ба хидмат мепардозад ва то ба мансаби вазирӣ мерасад. Рашидуддини Фазуллоҳ аввалин муаррихи тоҷик аст, ки ба навиштани таърихи

кабилаҳои муғул даст зада, дар таълифи он аз хуччатҳои бойгонӣ ва асарҳои муғулӣ истифода кардааст. В.В. Бартолд «Ҷомеъ-ут-таворих»-ро қомуси таърихӣ номида, нигошта буд, ки ягон халқи Осиёю Аврупо дар асрҳои миёна чунин қомусро соҳиб набуд. Китоб бо забони форсӣ навишта шуда, дар замони муаллиф ба забони арабӣ тарҷума шудааст.

Карпини (Ҷовано да Плано 1182-1252)-ро, сайёҳи итолиёвӣ соли 1245 бо фармоиши папаи Рим Иннокенти IV ҳамчун роҳбари сафорат ба Муғулистон фиристода мешавад. Карпини соли 1246 дар қурултоӣи нӯйонҳо ва маросими тахтниниини писари Уқтойхон – Гуяохон низ ширкат дошта, соли 1247 бо номаи ҷавобии дипломатии Гуяохон ба Ватан бармегардад. Ӯ аз худ дафтари хотироти сафарро боқӣ гузоштааст, ки оид ба омӯзиши таърихи истилои муғул аз сарчашмаҳои асосӣ маҳсуб меёбад.

Баробари маъхазҳои дасти аввал академик Б. Гафуров аз тадқиқоти бунёдии олимони шинохтаи шӯравӣ ва хориҷии вақт амсоли таълифоти В.В. Бартолд, А.Ю. Якубовский, Б.Я. Владимиртсев, И.П. Петрушевский, А.М. Беленитский, Е.А. Давидович, Б.Я. Тихвинский, О.Д. Чехович, М.Е. Массон, Л.В. Строева, А.А. Ализода, А.М. Бачинский, Л.С. Бретанитский, Г.А. Пугаченкова, Р.И. Ремпел, В.А. Шишкин, Н.Н. Вактурская, Б.А. Литвинский, Е.А. Атагарриев ва Б. Шпуллер дар тасвир ва таҳлили таърихи истило ва давраи ҳукмронии муғулҳо ба шакли фаровон истифода намудааст.

Б. Гафуров оид ба лашкаркашии муғул ва истилои Осиёи Миёна аз тарафи онҳо баҳои воқеӣ дода, менависад: «Истилои муғул ба сари халқҳои Осиёи Миёна мусибатҳои беҳаду ҳаср овард. Дар натиҷаи талаву тороч ва сӯхторҳо

шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба харобазор табдил ёфтанд, аҳолии заҳматкаши онҳо қатли ом гардиданд» (саҳ.608).

Дар ибтидо он нуқтаи назарро, ки ҳучуми муғулҳоро ба Осиёи Миёна ҳамчун «ҳаракати бетартиб ва худсаронаи бодянишинон» медонанд, зери танқид гирифта, ҳучуми Чингизхонро «бар асоси мулоҳизаҳои амиқ ва нақшаҳои муайян» ва «бо тамоми чиддият тайёр» шуда меҳисобад. Дар ин самт ва «дар умури ташкилот ва сохти идораи дохилии Муғулистон» нақши муҳим доштани тоҷирони сарватманди Мовароуннаҳрро бо ҳамроҳии уйғурҳо таъкид менамояд.

Академик Б. Ғафуров чараёни истилошавии Мовароуннаҳр, парокандагии лашкари Хоразмшоҳиён, ба мудофия омода набудани шаҳру маҳаллҳои минтақа, бештар аз тарафи аҳоли нишон додани муқовимат ва қаҳрамонию шучоати мардуми одӣ дар роҳи дифои марзу бум, пурра ба харобазор табдил шудани мулкҳо, қатли ом, ба ғуломӣ бурдани аҳоли, махсусан пешаварон ва занону кӯдаконро пурра инъикос намуда, менависад: «Ҷаҳат оммаи халқ шаҳру деҳаҳои худро фидокорона мудофия мекарданд, дар ҳоле ки аёну ашроф, амалдорон ва табақаи олии рӯҳониёни ислом барои ҳифзи ҳаёт, молу мулк ва чоҳу чалолу худ бо душман созиш менамуданд» (саҳ.606).

Дар айни замон Б. Ғафуров муборизаи қаҳрамононаи халқҳои Мовароуннаҳрро тасвир намуда, таъкид менамояд, ки «Ин мубориза ҳамлаи муғулҳоро камқувват карда, роҳи минбаъд ба ғарб паҳн шудани онҳоро масдуд намуд» (саҳ. 608). Воқеан, муборизаи ҷонфидоёнаи тоҷикон ва баъдан халқи рус ба лашкаркашии минбаъдаи муғул таъсири ниҳоят чиддӣ расонида, халқҳои Аврупои

Ғарбиро аз даҳшати муғул эмин дошт. Дар ин бора бештар аз ҳама маъхазҳои арманӣ маълумот медиҳанд.

Яке аз омилҳои муваффақияти муғулҳо дар он буд, ки бо ваҳшоният ва ғосибии хеш мардумро тарсониданд. Мардум аз ваҳм ва даҳшати истилои муғул тарки ватан мекарданд ва то метавонистанд дуртар мегурехтанд, вале ками онҳо аз қатли ом (геносид) амон меёфтанд. Муаррихи тоҷик вазъи он замони Хуросонро чунин тасвир кардааст, ки «оламе, ки аз иморат мавҷ мезад, хароб шуд ва диёр хароб гашт ва аксари мавҷудоти зинда кушта гаштанд».

Академик Б. Ғафуров аз Ибни Асир, ки худ шоҳиди бевоситаи истилои муғулҳо буд, иқтибос меоварад, ки «... Тоторҳо (яъне муғулҳо- Н.У.) ба касе раҳм намекарданд, занон, мардон ва кӯдаконро бераҳмона мекуштанд, шиками занони ҳомиладорро пора карда, кӯдакони ханӯз таваллуднашударо сар мезаданд...» Дар ҷойи дигар меорад, ки «Шаҳре набуд, ки аз дасти тоторҳо (муғулҳо –Н.У.) саломат монда бошад: онҳо ҳамаҷоро хароб мекарданд...».

Шаҳрҳои бузурги минтақа харобу валангор шуданд. 500 шаҳру шаҳрак ва ҳазорон деҳаҳои тоҷиконро тундбоди муғул ба харобазор табдил дод. Муғулон қадом шаҳре, ки ишғол мекарданд ба ҳок яксон намуда, мардуми онро ба қатл мерасониданд. Чи тавре дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр ваҳшоният карданд дар Хуросону дигар мулкҳои Эронзамин низ онро идома доданд. Муаллифони асри миёна менависанд, ки дар Утрор 200 ҳазор кас, дар Нишопур 1 миллиону 747 ҳазор кас (с.1221), дар Урганҷ (с.1221) 1 миллиону 200 ҳазор (мувофиқи маълумоти дигар то 1 миллиону 400 ҳазор), дар Марв 1 миллиону 300 ҳазор

кас, дар Нисо 70 ҳазор кас, дар Ҳирот (с.1222) 1 миллиону 600 ҳазор кас, соли 1221 дар Балх қатли оммавии мардумро гузаронида, дар шаҳри Рай 700 ҳазор касро куштанд. Хулоса, чамбулчамъ дар натиҷаи ваҳшонияти муғул зиёда аз 10 000 000 миллион нафар тоҷик кушта шудааст. Воқеан ин қатли оми тоҷикон буд ва дар таърих ҳамчун геносиди тоҷикон ном гирифт. Дар тақя ба маълумоти сарчашмаҳо академик Б. Ғафуров менависад, ки танҳо дар Самарқанд бештар аз нисфи аҳолии шаҳр талаф шуд ва ба зами он 30 ҳазор касибону ҳунармандон бо аҳли хонавода ва боз ҳамон қадар аз шаҳриён ба хидмати пайвандони Чингизхон ва қўшуни муғул бахшида шуданд. Дар натиҷа шаҳр ба харобазор табдил ёфта, аз одам ҳолӣ гардид, то ба ҳадде, ки пас аз якуним сол ҳам, қисме аз аҳолии он ба ҷойҳои худ баргаштанд, нуфуси шаҳр фақат чоряки сокинони пештараи онро ташкил менамуд (саҳ. 604). Ҳамзамон доир ба аҳолии шаҳрҳои дигар низ таъкид намуда менависад, ки муғулҳо «пас аз забт кардани шаҳр (Гурганҷ- Н.У.) ғайр аз пешаварон, кӯдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба ғулом ва каниз табдил намуданд, дигар ҳамаро сар буриданд», аз «аҳолии Марв фақат чандсад нафар пешаварони ғуломгардида зинда монда, дигар ҳама куштата шуданд», ё «аҳолии Бухоро ва сокинони атрофи он ба тарзи бераҳмонае қатлу ғорат шуданд» (саҳ.607,613).

Ҳисороти моддии дар даврони истилои муғул ба хоҷаги халқ, ба вижа хоҷагии кишоварзӣ расонида низ ниҳоят чиддӣ буд. Аз он ки теъдоди зиёди тоҷикон кишоварз буданд, кушта шуданду қувваи корӣ намерасид, заминҳои зиёди қораму боғу тоқзор бекор монда, ба чарогоҳ табдил ёфтанд ва дар ихтиёри қорводорони турку муғул гузаш-

танд. Муҳочирати оммавии тоҷикон сар шуд ва аксари аҳли зиё ва хунари тоҷик пароканда шуд. Академик Б. Фафуров ҳаёти хочагии пас аз истилои муғулро таҳлил намуда, таъкид менамояд, ки гарчанде «истилои муғул сохти чамъиятии Осиёи Миёнаро тағйир надод», вале ба ҳаёти хочагии он зарбаи сахт расонид». Муғулҳо ҳатто пас аз истилову тороҷ «масъулияти бо хӯрок ва пӯшок таъмин намудани дастаҳои ҳарбии дар шаҳру деҳот гузошташуда»-ро низ ба зиммаи мардуми тороҷшуда гузошта буданд (сах. 610). Тичорати дохилӣ дар кишвар «тадриҷан ба дараҷаи соддатарин доду гирифтӣ молӣ таназзул намуд» (сах. 611).

Ҳучуми муғул ба нуфузи этникии минтақа низ таъсири манфӣ расонид ва дар баробари вуруди ўрдуи Чингизу чингизийён қабоили нави турку муғули сахрогард ба Осиёи Миёна ворид шуда, онро ҷои суқунати доимии худ қарор доданд. Дар замони хонҳои минбаъдаи муғул низ сиёсати давлатии муҳочиркунии муғулҳо ба заминҳои ишғолкарда ва масқунгардонии онҳо, ба хотири мустаҳкам намудани марз ва нигоҳ доштани теъдоди наҷодии худ сурат гирифт. Маъхазҳои таърихӣ ва муҳаққиқони таърихи давраи истило ва ҳукмронии муғулҳо таъкиди академик В.В. Бартоldrо низ оид ба он, ки «истилои муғул бо кӯчиши бузурги халқҳо пайвастагии надорад» қомилан рад менамояд. И. П. Петрушевский ин мавқеи В.В. Бартоldrо пурра инкор намуда, таъкид менамояд, ки истилои муғул на танҳо боиси кӯчиши бузурги қабоили муғулу турки биёбонгард ба Варорӯду Хуросон гардид, балки сабаби «кӯчиши бузурги қабоили турки биёбонгард ба кишварҳои ғарбӣ» ҳам шуд.

Дар маҷмуъ академик Б. Ғафуров бархилофи нуктаи назари В.В. Бартолд ва дигар муҳаққиқон, ки ба истилои муғул ва ҳукмронии хонадони муғулӣ бо тавачҷух нигоҳ мекунанд, ҷавоби қатъӣ дода, менависад, ки ҳатто «дар ибтидои асри XIV ва умуман дар давоми тамоми ин аср, оқибатҳои харобиовари истилои муғул ба кулӣ бартараф нагардид» ва илова мекунад, ки «юғи асорати муғулҳо барои халқҳои Осӣи Миёна ниҳоят тоқатфарсо буд ва онро ба ягон балову офат баробар карда намешуд» (саҳ. 619). «Яке аз ҳодисаҳои нангини ҳукмфармоии истилокорони муғул, - менависад академик Б.Ғафуров, - афзоиши ҷанбаи ғуломдорист. Муғулҳо на фақат пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро ба ғулом табдил медоданд ва онҳоро дар хоҷагӣ, аз ҷумла, дар зироат ба таври васеъ кор мефармуданд. Дар бозори ғулом одамони ҳар қавму миллатро мефурӯхтанд» (саҳ. 630). Таъсири мусибатангези истило ва ҳукмронии муғулҳо дар ҳаёти фарҳангии минтақа таҳлил намуда, таъкид менамояд, ки истилои муғул ба рушди фан ва адабиёти тоҷик низ зарбаи сахт ворид намуд ва боиси кӯчиши марказҳои фарҳангӣ ба манотиқи таҳти тасарруфи муғулҳо қарор нагирифта гардид. Зарбаи муғулҳо ба илму адаби тоҷик то ба ҳадде ҷиддӣ буд, ки «фақат дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV марказҳои адабӣ аз нав ба Мовроуннаҳр ва Хуросон» (саҳ.635) интиқол ёфтанд.

Ҳамин тавр, дар таълифоти академик Б. Ғафуров таърихи истилои муғул ва оқибати он тавҷам бо консепсияи умумии таърихнигории шӯравӣ мавриди таҳлили ҳаматарафа қарор ёфта, истилои муғул дар баробари дигар манотиқи истилошуда барои Варорӯду Хуросон ва сокинони он низ ҳамчун ҳаводиси мусибатомез ва харобиовар

тасвир гардидааст. Муҳаққиқ бо таҳлили чиддӣ дар асоси мабнои дақиқи маъхазшиносӣ ва бо далелу асноди асосноки илмӣ хулосаи катъӣ мебарорад, ки истилои муғул ба сарзамини мардуми ориёинаҷод зарбаи ҳалокатовар зада, боиси харобӣ ва таназзули ин минтақаи пешрафта гардид. Оқибати фочеабори истилои муғул пешрафти минбаъдаи хочагӣ ва фарҳанги минтақаро ба муддати наслҳо ақиб партофт.

Академик Б. Фафуров ба муқобили кӯшишҳои олимону муаллифони дохилию хориҷӣ, ки бо ҳар роҳу васила ба ин ҳаводиси таърихӣ «ҷомаи нав» мепӯшонанд ва онро падидаи пешқадам ва барои мардуми сарзаминҳои истилошуда муфиду манфиатовар меҳисобанд, котеъона зид мебарояд. Аз ҷумла, дар «Тоҷикон»-и худ дар мисоли андешаҳои ду муаллифи хитой Хан Жулин ва Ян –Чжи-Сзю, ки чангҳои истилогаронаи Чингизхон ва ворисон ӯро ситоиш намуда, барои кишварҳои истилошуда нақши пешқадамона доштани онро таъкид мекунанд, зери танқиди чиддӣ мегирад. «Вақтҳои охир, - менависад академик Б. Фафуров, - баъзе муаррихон ҳамчун ситоишгари чангҳои истилокоронаи Чингизхон ва ворисони ӯ баромад карда, ба амалиёти хунхоронаи онҳо бо ҳар васила мадҳу сано мехонанд. Онҳо ба тохтугозҳои истилогарони муғул дар кишварҳои бегона аҳамияти прогрессивиро нисбат дода, мавқеи ононро баланд бардоштани мешаванд» (саҳ. 608). Ин гуна муаллифон ба ақидаи Б.Фафуров мекӯшанд, ки «муттаҳид намудани Чин» ва аз байн бардоштани монеаҳои ба вучуд овардаи ҳукмронони давлатҳои мухталиф «дар роҳи мубодилаи иқтисодию маданияи Чин» бо давлатҳои ғарбро натиҷаи пешқадамонаи лашкаркашии Чингизхон ва ворисони ӯ ҳисобанд (саҳ.608-609). Аслан чунин баҳогузори баробари ғаразҳои илмӣ инчунин дорои мақсадҳои пардапӯшоии сиёсӣ ва геополитикӣ дошта, имрӯз низ дар бархе аз кишварҳои минтақа садо медиҳад.

3.4. САҲМИ Б. ҒАФУРОВ ДАР ИНКИШОФИ МАКТАБУ МАОРИФИ ТОҶИКИСТОН (СОЛҲОИ 1946-1956)

Муаллифи асари машҳури бисёрчилдаи «Муқаддимаи таърихи илм» Жорж Сортон таърихи тамаддуни инсониятро ба давраҳо тақсим карда, давраҳоро бо номи олимонеге иртибот медихад, ки дар замони худ нуфузи зиёде доштанд. Аз ҷумла, нимаи аввали қарни IX-ро «замони Алхоразмӣ», нимаи дуюми асри IX-ро «замони Розӣ», нимаи аввали асри XI-ро «замони Берунӣ», нимаи дуюми асри XI-ро «замони Умари Хайём» номидааст [1].

Агар аз лиҳози мантиқ ба фаъолияти академик Бобоҷон Ғафуров дар рушди давлатдорие навин фарҳангу худшиносии миллӣ, алалхусус илми таърихшиносии тоҷик ва шарқшиносии шӯравӣ назар карда, онро бо усули даврабандии Жорж Сортонро мувофиқ намоем, бе ҳеҷ муболиға солҳои 40-70-уми асри XX-и халқи тоҷикро чун «замони Б. Ғафуров» ном бурдан ба воқеият рост меояд. Зеро Б. Ғафуров бо асару мақолаҳои хеш ба доираи илми ҷаҳонӣ ворид гашта, чун ходими аввалдараҷаи давлатӣ дар рушди худшиносии миллӣ хизмати бисолиқаро ба ҷо овардааст. Дар қадом вазифаи давлатию хизбие, ки қор кардааст, ҳамеша пешравии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар маркази диққат нигоҳ медошт. Махсусан, дар давраи фаъолияти бистсолаи худ дар КМ ҲК Тоҷикистон (аз ходими оддӣ то қотиби якуми КМ), маҳорати намунавии роҳбарӣ, дар мадди аввал гузоштани манфиати миллӣ, барои роҳбари ҳақиқии давлат хос будаи Б. Ғафуров айён гардиданд.

Аз ёддошту хотироти шахсоне, ки ин марди бузургро аз наздик медонистанд ва бо ӯ ҳамкорӣ доштанд бармеояд, ки заковатмандӣ, дурандешӣ, ҷасурӣ ва сиёсатмадории табиӣ ба ӯ имконият дод, ки дар даҳ соли сарвари ҷумхуриро ба уҳда доштан Тоҷикистонро аз рӯи бисёр нишондихандаҳо ба дараҷаи ҷумхуриҳои пешқадами умумиттифоқ бардорад. Академик Муҳаммад Осимӣ возеҳан қайд намудааст, ки «Б. Ғафуров бо хислатҳои фардии хеш аз роҳбарони ҳизбию давлатии замони худ хеле фарқ мекард» [2].

Бобочон Ғафуров дар давраи ниҳоят ҳассос, мураккаб ва барои ҷумхури тақдирсоз ба дастгоҳи марказии ҳизбии ҷумхури ба кор омад. Соли 1936 ӯ ба ҳайси инструктори КМ ба кор даъват шуда, дар муддати кӯтоҳ мудири шуъбаи таъбу нашр, сипас мудири бахши сиёсӣю равшаннамоӣ таъйин гардид. Солҳои вазнини Ҷанги Бузурги Ватанӣ (солҳои 1941-1945) дар вазифаи котиби КМ ҲК (б) Тоҷикистон оид ба ташвиқоту тарғибот, солҳои 1945-1946 ба ҳайси котиби дуҷуми КМ ҲК (б) фаъолият намудааст. Маҳз сатҳи намунавии ташкилотчигӣ дониши мукамал санъати баланди ифодакунии сатҳи давлатӣ имкон дод, ки ӯ дар муддати 10 сол (1946-1956) вазифаи ниҳоят баланд - котиби аввали КМ ҲК (б) Тоҷикистон, ки он вақт сарвари ҷумхури ба ҳисоб мерафт, ба уҳда дошта бошад.

Даҳсолаи баъдичангии роҳбарии Б. Ғафуров, дар таърихи ҷумхури, давраи ниҳоят мураккаб ва ҳалқунанда ҳисоб меёбад.

Тоҷикистон ҳарчанд аз хати фронт фарсахҳо дур буд, вале ба хоҷагии халқ, ба вижа мактабу маориф хисороти зиёде расида буд. Пеш аз ҳама барои таълиму тадрис шароити зарури фароҳам набуд, ашӯи таълим, махсусан

китобу дафтар намерасиданд. Шумораи зиёди омӯзгорон дар давраи аввали ҷанг ба фронт рафта буданд, аз сабаби нарасидани қувваи корӣ шумораи зиёди хонандагони синфҳои болоӣ мактабро тарк намуда, ба истехсолот гузаштанд. Баъзе аз биноҳои мактабҳо ба сифати беморхонаи ҳарбӣ ва ё дигар муассисаи барои замони ҷанг зарурӣ истифода мешуданд.

Аз ин лиҳоз, дар даҳсолаи аввали баъдичангӣ баробари азнавбарқароркунии дигар соҳаҳои хоҷагии халқ, барқарорсозии низоми тоҷангии мактабу маориф дар мадди аввал меистод. Бобочон Ғафуров чун сарвари аввал инро нағз мефаҳмид ва аз ин лиҳоз ба мактабу маориф диққати ҷиддӣ зоҳир мекард.

Тибқи нақшаи панҷсолаи барқароркунии ва инкишофи хоҷагии халқ дар солҳои 1946-1950 бояд таълими ҳатмии кӯдакон аз синни ҳафтсолагӣ ба роҳ монда шуда, сифати он баланд, шумораи мактабҳо ва хонандагони онҳо меафзуд [3]. Дар ин панҷсола маблағгузори ба соҳаи маориф сол то сол бояд зиёд мегардид. Агар соли 1946 барои маориф 284 млн. сӯм ҷудо шуда бошад, соли 1952 439 млн. рубл, ки 210 млн сӯм аз соли 1940 зиёд буд, ҷудо карда шуд [4].

Қонун оид ба нақшаи панҷсолаи азнавбарқароркунии ва инкишофи хоҷагии халқи ҶШС Тоҷикистон барои солҳои 1946-1950, ки аз тарафи Шӯрои Олии ҶШС Тоҷикистон моҳи августи соли 1946 қабул гардида буд, ба ибтидои давраи сарвари Бобочон Ғафуров рост омад. Нақшаи панҷсола дар соҳаи мактабу маориф дар ҳақиқат вазифаҳои ниҳоят муҳим ва мубрамро пеш мегузошт. Барои иҷрои ин нақша ва аз вартаи қафомондагӣ ва мушкилӣ раҳонидани соҳаи маориф, ӯ чун сарвари аввал тамоми

кӯшишу маҳорати худро дарег надошт. Бобочон Ғафуров аз минбари анҷуманҳои VII (соли 1948), VIII (соли 1952), IX (соли 1954) ва X (соли 1956) Ҳизби Коммунисти ҷумҳурӣ бо маърӯзаҳои барномавӣ баромад намуда, раванди инкишофи иҷтимоию иқтисодӣ, ҷамъиятию сиёсӣ ва фарҳангии ҷумҳуриро ба таҳлили ҳамаҷарафаи кашода, як ба як камбудию норасоииҳо, танқисиву душворихороба миён гузошта [5], роҳҳои бартараф намудан ва ислоҳи камбудию норасоииҳои ҷиддӣ ба миён омадаро низ пешниҳод менамуд.

Чун ин амалу муносибат аз рӯзиҳои аввали иҷроии вазифаи котиби аввали КМ ҲК (б) Тоҷикистон Б. Ғафуров ба назар мерасид. 10 августи соли 1946 Пленуми XIX КМ ҲК (б) Тоҷикистон масъалаи «Оид ба ҷораҳои беҳтар намудани маорифи халқи ҷумҳурӣ» [6] -ро мавриди муҳокима қарор дод. Дар яке аз аввалин Пленумҳои КМ ҲК (б) масъалаи мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки дар қатори дигар масъалаҳои мубрами давлатдорӣ хоҷагидорӣ Б. Ғафуров мактабу маориф мавқеи марказӣ доштааст. Пленум аз ташкилотҳои ҳизбии шӯравӣ талаб намуд, ки дигаргунӣ кулли мактабу маорифро таъмин намуда, иҷроии ҳатмии қонун оид ба таълими умумиро ҷиддан ба роҳ монда, барои пурра таъмин намудани мактабҳо бо омӯзгорон ва муҳайё сохтани шароити моддӣ маишӣ онҳо ҷораҳои мушаххас андешанд.

Соли 1947 бо ташаббуси Бобочон Ғафуров Кумитаи марказии ҲК (б) Тоҷикистон борҳо масъалаи мактабу маорифро мавриди муҳокима қарор додааст. 28 январи соли 1947 бюрои марказии КМ ҲК (б) «Оид ба таъминоти мактабҳо бо китобҳои дарсӣ» қарори махсус қабул намуд [7]. Дар воқеъ мактабу таълимгоҳҳо аз набудани китобҳои

дарсӣ ва васоити таълимӣ мушкилиҳои зиёд доштанд. Танҳо дар мактабҳои вилояти мухтори Куҳистони Бадахшон соли таҳсили 1946-1947 28 101 нусха китоби дарсӣ намерасид [8]. 6 майи соли 1947 Бюрои марказии ҲК (б) Тоҷикистон масъалаҳои «Оид ба чораҳои беҳтар намудани хизматрасонии моддию маишӣ ва фарҳангии донишҷӯёни мактабҳои олии» ва «Доир ба ҳолати тайёр намудани кадрҳои муаллимӣ дар мактабҳои олии педагогӣ ва омӯзишгоҳҳои педагогӣ»-ро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додаст [9]. Қобили қайд аст, ки дар ҷаласаҳои хизбию давлатӣ масъалаи тайёр намудани мутахассисони соҳаи омӯзгорӣ, махсусан, аз ҳисоби тоҷикон барои ҳамаи ташкилотҳо дар мадди аввал гузошта мешуд.

Дар давоми соли таҳсили 1946-1947 ҳолати мактабу маориф дар ноҳияҳои Норақ, Октябр, Варзоб, Роҳатии вилояти Сталинобод, вилояти Уротеппа ва ду маротиба вилояти Ленинобод мавриди таҳлили чуқур ва ҳаматарафа қарор ёфтаанд. 14-августии соли 1947 Бюрои марказии ҲК (б) Тоҷикистон аз нав бо ташаббуси Б.Ғафуров ба муҳокимаи масъалаи ҷамъбасти натиҷаи соли таҳсили 1946-1947 бармегардад. Ҷаласаи натиҷаи фаъолияти мактабҳоро ғайриқаноатбахш эълон намуда, нақшаи ҳаматарафаи ҳалли масъалаҳои ба миён омадаро пеш гузоштааст [10].

Рафти муҳокимарониҳо муайян намуданд, ки дар соли таҳсили 1946-1947 аввалин муваффақиятҳо ва дастовардҳо дар соҳаи мактабу маориф ба назар мерасад. Аз ҷумла, шумораи умумии мактабҳо нисбат ба соли таҳсили 1945-1946 зиёдтар гардида буд. Агар дар соли таҳсили 1945-1946 ҳамагӣ 2875 мактаб мавҷуд бошад, шумораи умумии мактабҳо дар соли таҳсили 1946-1947 ба 2946 расид,

махусан шумораи мактабҳои ибтидоӣ ва миёна зиёд гардида буд [11]. Бори аввал дар даҳсоли охир, соли таҳсили 1946-1947 нақшаи ба таълим фарогирии кӯдакон дар синфҳои 1-4 иҷро гардид [12]. Фарогирии кӯдакони синну соли мактабӣ ба таълим дар солҳои аввали баъдичангӣ масъалаи муҳим ва доғи рӯз буд. Аз тарафи дигар пурра фаро нагирифтани кӯдакону наврасон ва аз таҳсил дур мондани онҳо яке аз сабабҳои асосии зиёд гардидани шумораи бесаводон аз ҳисоби аҳолии деҳот гардида буд. Маълум аст, ки аз солҳои 1942-1943 сар карда, шумораи хонандагони синфҳои I-IV сол то сол кам мешуд. Афзоиши шумораи хонандагони ин синфҳо танҳо дар соли таҳсили 1946-1947 ба назар мерасад [13]. Пурра ҷалб карда натавонистани кӯдакон ба мактабҳои таълими умумӣ солҳои баъдичангӣ низ идома дошт. Масалан, соли таҳсили 1949-1950 25 ҳазор ва соли таҳсили 1950-1951 20,3 ҳазор кӯдакони синну соли мактабӣ берун аз таҳсил монда буданд [14].

Масъалаи дигари ҳалталаби солҳои аввали баъдичангӣ, ки мақомоти ҳизбию давлатии ҷумҳурӣ бо роҳбарии Б. Ғафуров онро вазифаи аввалиндарача медонистанд, пурра аз байн бурдани бесаводӣ буд. Бале, шумораи нафарони бесавод миёни аҳолии ҳанӯз кам набуд. Тибқи барӯйхатгирии аҳолии дар соли 1951 дар вилояти Сталинобод аз 228 589 нафар аҳолии синнусоли 9 то 49-сола 52 632 нафараш (23,0%) бесавод буданд. Дар ҷумҳурӣ 621692 нафар аҳолии аз 9 то 49-сола, 117195 нафар (18,9%) бесавод буданд [15]. Ин далели он аст, ки шумораи нафарони бесавод нисбат ба соли 1939 0,07% (18,2) афзудааст ва ба ин душвории солҳои ҷанг таъсири амиқ расонидааст. Аз ин ҷост, ки дар баробари дигар мактабҳо солҳои баъдичангӣ мактабҳои

махви бесаводӣ низ амал мекарданд. Тибқи маълумоти мавҷуда, соли 1940 дар мактабҳои махви бесаводӣ 49,7 ҳазор, соли 1949 – 9,1 ҳазор ва соли 1950 – 4,1 ҳазор нафар таҳсил доштанд [16]. Дар мактуби махфии сардори Раёсати омили чумхурӣ ба Б. Фафуров аз 25.06.1951 «Оид ба рафти махви бесаводӣ» нисбати фаъолияти сусти мактабҳои махви бесаводӣ ва шумораи зиёди бесаводон маълумот пешниҳод гардида буд, ки дар асоси он Қарори Шӯрои Вазирон аз 06.11.1951 нисбати анҷом додани махви бесаводӣ дар соли 1952 қабул гардид [17].

Дар ҳисоботи КМ ҲК (б) Тоҷикистон, дар соли 1947 Б. Фафуров баробари дигар масъалаҳои мубрами рӯз ҳолати мактабу маорифро низ мавриди таҳлили ҳаматарафаи ҷиддӣ қарор медиҳад. Аз ҷумла, ӯ қайд намудааст, ки охири соли 1947 дар чумхурӣ 2958 мактаб фаъолият дорад. Аз ин шумора 2139 мактаби ибтидоӣ, 729 мактаби ҳафтсола ва 97-тои он мактаби миёна мебошанд [18]. Шумораи хатмкардагони соли таҳсили 1946-1947-ро таҳлил карда, қайд менамояд, ки аз 465 нафар хатмкарда, танҳо 95 нафарашон (20,4%) ва аз 800 нафар хонандаи синфи 10-уми соли таҳсили 1947-1948 танҳо 281 нафар (35,1%) тоҷикон мебошанд [19]. Дар ҳамаи ҳисоботҳо, гузоришҳо, маърузаҳо ва баромадҳои Б. Фафуров дараҷаи тайёр намудани мутахассисон аз ҳисоби аҳолии маҳаллӣ, махсусан, тоҷикон дар мадди аввал меистод. Тайёр намудани мутахассисони соҳибмаълумот аз ҳисоби аҳолии маҳаллӣ, махсусан тоҷикон дар солҳои аввали баъдичангӣ ба масъалаи асосии ҳалталаби рӯз табдил ёфта буд. Аммо мақомоти дахлдори ҳизбию давлатӣ дар маҳалҳо ва махсусан директорони мактабҳо барои ҳалли ин масъала чандон ҷадал надоштанд. Масалан, мактабҳои миёнаи

вилояти Сталинободро соли 1947 ягон нафар тоҷик хатм накардааст ва дар вилояти Фарм бошад дар бадали 6 сол (1941-1947) умуман ягон тоҷик мактаби миёнаро тамом намуда, соҳиби мадраки маълумот нагардидааст [20].

Бояд тазакурр дод, ки Б. Гафуров ҳамачониба масъалаҳои мактабу маорифро ба муҳокимаи умуми кашида, зеро назорати ҷидди ғирифта буд. Баробари зиёд намудани шумораи мактабҳо, иҷрои қонун дар бораи таҳсилоти умумӣ, баланд бардоштани сифати таълим, сохтмони мактабҳои нав, таъмин бо китобҳои дарсӣю омӯзгорони маълумотдор, фарогирии ҳамма кӯдакони синну соли мактабӣ ба таълим ва бисёр дигар масъалаҳо низ дар зеро назорати ҷидди ӯ буд. Дар ҳисоботи соли 1947 қайд менамояд, ки қисми зиёди шахсони роҳбарикунандаи ҷумҳурӣ дорои маълумоти пасти сиёсӣю таълимӣ мебошанд. Аз ҷумла, 28,3 % котибони кумитаҳои ноҳиявӣ ва 54,1% раисони кумитаҳои иҷроияи ноҳияҳо соҳиби маълумоти ибтидоӣ мебошанд[21].

Омӯзиши ҳуҷҷатҳои бойгонӣ нишон медиҳад, ки Б. Гафуров ҳамчун роҳбар ва сиёсатмадор бештар решаҳои асосии масъаларо ҷустуҷӯ намуда, сипас роҳи ҳалли онҳоро пеш мегузошт. Масалан, дар ҳисоботи соли 1947 паст будани сифати корҳои таълимию тарбиявиро ба таҳлил кашида, қайд менамояд, ки монетаи асосии беҳтаршавии сифати таълим ва умуман кори мактаб ниҳоят паст будани сифати тайёр намудани омӯзгорони мактабҳо мебошад. Аз нисф зиёди омӯзгорони мактабҳо дорои маълумоти зарурии педагогӣ нестанд. Масалан, аз 13276 омӯзгор танҳо 508 нафараш (3,8%) дорои маълумоти олӣ, 1129 нафар (8,5%) соҳиби маълумоти оли нопурра, 5997 нафар (45,2%) бо маълумоти миёна ва 5642 нафар (42,5%) дорои

маълумоти нопурраи миёна буданд [22]. Дар баъзе минтақаҳои ҷумхурӣ ниёз ба омӯзгорони маълумотдор ниҳоят зиёд буд. Соли таҳсили 1946-1947 дар ВМБК аз 1124 омӯзгор танҳо 1 нафар маълумоти олий, 18 нафар бо маълумоти нопурраи олий, 685 нафар дорони маълумоти миёна ва 420 нафар бо маълумоти миёнаи нопурра буданд [23]. Дар вилояти Кӯлоб низ воқеиятҳои чунин буд, аз 2248 омӯзгор танҳо 46 нафар маълумоти олий, 296 нафар маълумоти нопурраи олий, 1137 нафар маълумоти миёна ва 169 нафар маълумоти нопурраи миёна доштанд [24].

Масъалаи тайёр намудани мутахассисон, бахусус омӯзгорон муттасил дар мақоми аввал гузошта мешуд ва барои ҳалли он тамоми шароити имконоти зарурӣ истифода мегардид. Талаботи ҷумхурӣ ба мутахассисони соҳибмаълумот дар тамоми ҷабҳаҳои хоҷагии халқ ниҳоят бузург аст, - гуфта буд Б. Ғафуров дар ҳисоботи соли 1947-и КМ ҲК Тоҷикистон. Соли 1947 ҷумхурӣ ба 6574 мутахассис ниёз дошт, ки аз ҷумла, 974 духтур, 1885 корманди миёнаи тиббӣ, 862 мутахассиси соҳаи хоҷагии қишлоқ, 492 муҳандису корманди техникӣ, 102 нафар профессор, номзади илм ва дотсентҳо намерасиданд [25].

Аз ин лиҳоз, таҳти роҳбарии Бобочон Ғафуров мақомоти хизбию давлатӣ барои қонеъ гардонидани талаботи ҷумхурӣ бо мутахассисон, чораҳои мушаххас меандешиданд. Асосан, ду роҳи ҳалли ин масъала мавҷуд буд: аввалан, ҳар чи бештар ва хубтар тайёр намудани мутахассисон дар дохили ҷумхурӣ бо роҳи ташкил намудани мактабҳои нави олий ва миёнаи махсус, истифодаи бехтари мактабҳои олии мавҷуда, фиристодани ҷавонон барои таҳсил ба мактабҳои олии марказ ва роҳи дуҷуми ҳалли ин масъала, даъват намудани мутахассисони зарурӣ аз берун,

махсусан, аз ҷумҳуриҳои Руссия, Украина ва Белоруссия буд. Аммо роҳбарияти ҷумҳурӣ ва махсусан Бобочон Ғафуров асосан, роҳи аввалро ҷонибдорӣ менамуданд. Чунин сиёсат на танҳо дар соҳаи мактабу маориф, балки дар дигар соҳаҳои хоҷагии халқ идома дошт, бехтарин ифодаи он сиёсати муҳочиркунӣ ва тайёр намудани мутахассисон мебошад.

Бевосита рӯ овардани мақомоти давлатию хизбӣ ба мактабу маориф, мавриди баррасӣ қарор гирифтани масъалаҳои ҳалталаби ин соҳа аллакай соли 1946 натиҷаи назаррас доданд. Соли 1946 омӯзишгоҳи занонаи педагогии Сталинобод ва омӯзишгоҳи педагогии Конибодом аз нав барқарор карда шуданд [26].

Соли 1947 Донишкадаи муаллимии Тошканд аз нав барқарор гардида, Омӯзишгоҳи рассомии шаҳри Сталинобод аз нав таъсис дода шуд. Умуман, соли 1946 дар ҷумҳурӣ 7 мактаби олий, 2 мактаби олии педагогӣ ва 3 мактаби муаллимтайёркуни (якҷояш занона), донишкадаҳои тиббӣ ва хоҷагии қишлоқ амал мекарданд [7]. Ҳамин тариқ, дар соли 1947 теъдоди мактабҳои олии то давраи ҷангӣ пурра барқарор карда шуд. Аз ҷумла, Донишкадаи муаллимии Кӯлоб, ки солҳои ҷанг баста шуда буд, дар соли таҳсили 1945-1946 аз нав барқарор карда шуд [28]. Соли 1947 Донишкадаи тоҷикии муаллимии Самарқанд низ ба фаъолият оғоз намуд [29]. Соли 1948 дар ҷумҳурӣ 6 мактаби олии педагогӣ фаъолият дошт, ки дар онҳо 1752 донишҷӯ машғули тадрис буд [30].

Аммо калонтарин дастовард ва нодираи фаромӯшнашавандаи таърихӣ дар ҷумҳурӣ, бо ташаббуси бевоситаи Б. Ғафуров кушода шудани Донишгоҳи давлатии (фёлан миллии) Тоҷикистон мебошад. Аз ёддошти нахустин рек-

тори он З. Ш. Раҷабов бармеояд, ки аз рӯзи аввал то кушодашавии ин донишгоҳ Б. Ғафуров тамоми раванди бунёди онро зери назорат дошт [31]. Фаъолияти ин донишгоҳ аз рӯзи аввали таъсисёбӣ низ доимо дар мади назар Б. Ғафуров буд. Барои таъмин бо мутахассисони зарурӣ, махсусан, профессорону устодони варзида, чиҳозонидани синфхонаҳои таълимӣ бо мебелу анвои таълимӣ, таъмини омӯзгорон бо манзили зист Б.Ғафуров борҳо ба мақомоту шахсони масъули ҳизбию давлатии Иттиҳоди Шӯравӣ шахсан бо мактуб муроҷиат намудааст. Аз ҷумла, дар яке аз мактубҳои худ ба Вазири мактабҳои олии ИЧШС оид ба эҳтиёҷоти Донишгоҳи давлатӣ ба маблағгузори иловагӣ, маводи сохтмон, ашёи таълимӣ, китоб ва манзил барои омӯзгорон маълумот дода, хоҳиш намудааст, ки аз ҳисоби буҷаи иттифоқ ин масъалаҳо ҳалли худро пайдо намоянд [32].

Натиҷаи дастгирӣ ва парастории сарвари ҷумҳурӣ буд, ки дар нимсолаи аввали соли таҳсилаи 1949-1951, дар донишгоҳ 60 нафар профессорону омӯзгорон, ки 22 нафарашон дорои унвон ва дараҷаи илмӣ буданд, фаъолият доштанд. Дар ҳамин соли таҳсил ба донишгоҳ 219 донишҷӯ қабул гардид, ки 53 нафари онҳо тоҷикон буданд [33].

Болоравии иқтисодиёт, инкишофи низоми маълумоти ҳафтсола аз солҳои 60-ум (ҳаштсола) ва миёна барои пешравии маълумоти олий, ташкилшавии мактабҳои нави олий ва миёнаи махсус мусоидат менамуд. Ин имкон дод, ки соли 1953 Донишкадаи давлатии занонаи педагогии Душанбе, соли 1953 Донишкадаи педагогии Кӯлоб, соли 1956 Донишкадаи политехникии Тоҷикистон таъсис ёбанд [34]. Шумораи мактабҳои миёнаи махсус ниҳоят афзуда

буд. Дар ҷумҳурӣ омӯзишгоҳҳои педагогӣ, политехникӣ, технологӣ, индустриалӣ, сохтмон, китобхона, молия, тарбияи ҷисмонӣ, тиббӣ, бофандагӣ, савдо, энергетикӣ, оморӣ, мусиқӣ, рассомӣ ва ғайра амал менамуданд, ки дар таъсиси бисёри онҳо саҳми Б. Ғафуров айён аст. Эҳтиёҷоти ҷумҳуриро ба кадрҳои баландхатисоси омӯзгорӣ ба инобат гирифта, Б.Ғафуров дар мактуби худ ба И.В. Сталин дар бораи дастовардҳои ҷумҳурӣ дар соҳаи мактабу маориф маълумот дода, хоҳиш менамояд, ки фаъолияти донишкадаҳои муаллимтайёркунӣ ва омӯзишгоҳҳои омӯзгорӣ тамдид карда шавад [35].

Маҳз бо кӯшиш ва дастгирии ҳаматарафаи ин марди фозил шумораи мутахассисони дипломдори тоҷик рӯз то рӯз меафзуд. Соли 1945 дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 5 доктор ва 38 номзади илм буд, соли 1953 дар сохторҳои АИ ҷумҳурӣ ва макотиби олии он 971 нафар ходими илмӣ, аз ҷумла, 30 доктор ва 221 номзади илм машғули фаъолият буданд [36]. Вобаста ба зиёд шудани шумораи мактабҳои олии миёнаи махсус миқдори хатмкунандагон низ сол то сол меафзуд. Соли 1940 мактаби олиро 280, соли 1945 – 152, 1950 – 855 ва мактабҳои миёнаи касбиро соли 1950 2607 нафар [37] хатм карда, расман соҳиби маълумоти олии гардиданд.

Пайнавишт:

- 1.Осимӣ Муҳаммад. Авроқи нотаом. Хучанд, 2005, саҳ. 6.
- 2.Осимӣ Муҳаммад. Оини сарварӣ//Ҷумҳурият. 1991-20.11.
- 3.История таджикского народа. Том III., книга вторая. – М., 1965, стр. 125.

4. Народное хозяйство Таджикской ССР в 1960 г. Статистический сборник. Душанбе. 1961 г, стр. 292.

5. Абдуллаев С., Хайдаров Г. Великий сын Таджикистана. Худжант. 1998, стр. 49.

6. Бойгонии ҳизбии Институти тадқиқоти сиёсии КМ ҲК Тоҷикистон (минбаъд БҲ ИТС КМ ҲКТ). Фонди 3., номгӯи 70., бастаи 80, - в.8.

7. БҲ ИТС КМ ҲКТ. Ф. 3, н. 70, б.80, - в. 36.

8. Ҳамон чо. б. 193. – в. 21.

9. Ҳамон чо.

10. Ҳамон чо. – в.38.

11. Ҳамон чо. – Ф. 3., н. 70, б.80. – в.8.

12. Ҳамон чо.

13. Ҳамон чо. – н. 73, б.229. – в. 3.

14. Ҳамон чо. – в. 3.

15. Ҳамон чо. – б. 229. – в. 2.

16. Ҳамон чо. – в. 4.

17. Ҳамон чо. – в. 6-16.

18. Ҳамон чо. – б.191, - в.8.

19. Ҳамон чо.

20. Ҳамон чо. – б. 193. – в. 26.

21. Ҳамон чо. – б.191 – в.8.

22. Ҳамон чо. – б.191 – в.21.

23. Ҳамон чо. – б. 193 – в. 4.

24. Ҳамон чо. - Ф. 3, н. 74, б. 22. – в. 70.

25. Ҳамон чо. – б.191 – в.21.

26. Ҳамон чо. – б. 80 - в.7.

27. Ҳамон чо. – б.80 – в.7.

28. Ҳамон чо. – н. 71. б.36. – в. 12.

29. Ҳамон чо.

30. Ҳамон чо.

31.Раджабов З. Страницы прошлого. Душанбе, 1986, стр. 204-205.

32.Ҳамон чо. – Ф. 3. н. 71, б. 393. – в. 13-14.

33.Ҳамон чо. – Ф. 3. н. 72, б. 159. – в. 1-3.

34.Обидов И. История развития народного образования в Таджикской ССР (1917-1967гг.). Душанбе, 1986, стр. 193-194.

35.Ҳамон чо. – Ф. 3. н. 71, б. 393. – в. 29-30.

36.Народное хозяйство Таджикской ССР в 1960 г, стр. 315.

37.Просвещение и наука Таджикской ССР. Статист. Сборник. Душанбе, 1967, стр.42

3.5. ТУҲФАИ КИТОБИ «ТОЧИКОН» БА ҲАР ХОНАДОНИ КИШВАР-ИҚДОМИ БЕНАЗИРИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ВА ТАҲРИКДИҲАНДАИ ЭҲСОСИ ВАТАНДҶСТӢ ВА ИФТИХОРИ МИЛӢ

Душанбе, 24.01.2020/АМИТ «Ховар»/Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, 26 декабри соли 2019, зимни пешниҳоди Паёми навбатӣ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳилаи кунунии инкишофи ҷумҳурӣ афзалиятро бештар ба соҳаҳои илму маориф дода, дар бораи омӯзиши амиқи таърихи пурифтихори халқи тоҷик ва арҷ гузоштан ба аҷдодони худ дастуру супоришҳо доданд. Дар робита ба ин мавзӯ хабарнигори АМИТ «Ховар» Мавҷуда Анварӣ бо доктори илмҳои таърих, профессор, директори Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Насрулло УБАЙДУЛЛО сухбат намуд.

АМИТ «Ховар»: Пешвои миллат дар Паёми навбатии хеш ба нақши китобхонаҳо ҳамчун маркази муҳими илму фарҳанг ва омили асосии ҳифзи фарҳанги миллӣ, муҳимтарин воситаи баланд бардоштани сатҳи маърифатнокии сокинон ва пешрафти тафаккури ҷаҳонбинии онҳо бештар тавачҷух намуданд. Миллати соҳибфарҳанги мо дар тӯли ҳазорсолаҳо дар минтақаҳои гуногуни Мовароуннахру Хуросон китобхонаҳои азим бунёд менамуд. Аз он маҳзани бузург на танҳо аҳли адабу мансаб, балки фақирону дигар қишрҳои ҷомеа низ метавонистанд истифода баранд. Дастури Пешвои миллат ба ҷомеаи кунунӣ доир ба

хондани китоби бадеӣ ва ҳифзи асарҳои манзуму мансури адибони гузаштаву муосир ба чӣ хотир аст?

Насрулло Убайдулло: Сарвари давлат дар Паёми навбатии хеш ба Маҷлиси Олии мамлакат дар баробари рушди илму маориф ва сифати таълиму тарбия ба нақши китобхонаҳо ҳамчун маркази муҳими илму фарҳанг ва омили асосии ҳифзи фарҳанги миллӣ, муҳимтарин воситаи баланд бардоштани сатҳи маърифатнокии сокинон ва пешрафти тафаккуру чаҳонбинии онҳо бештар тавачҷуҳ намуданд, ки ин бебабаб нест. Зеро дар шароити рушди босуръати технологияи итилоотии имрӯза, ки аз кӯчактарин то бузургтарин аҳли ҷомеа аз истифодаи фаъоли он бархӯрдор аст, тавачҷуҳ ба китоб ва китобхонаӣ, махсусан, дар байни насли наврас ва ҷавонон ба маротиб коҳиш ёфтааст. Ташкили чорабиниҳои сатҳи гуногун, озмунҳо, ба мисли озмуни «Фурӯғи субҳи доноӣ...», зиёд намудани теъдоди китобхонаҳо, нуқтаҳои пахнкунанда ва фурӯши китоб, аз ҷумла, китобҳои электронӣ ва дигар маъракаю ҷамъиҳои тадбири муҳиме дар роҳи ҳар чӣ бештар ҷалб намудани аҳли ҷомеа ба хониши мустақилонаи китоб мебошанд.

Точикон таърихан ва табиатан мардуми соҳибфарҳанг, тамаддунофар, китобдору китобхонанд ва кам нестанд шумораи китобҳои, ки имрӯз хондани он ба ҳар як фарди ҷумҳурии соҳибистиклол зарур ва ҳатмӣ аст. Дастури Пешвои миллат ба ҷомеаи кунунӣ доир ба хондани китоби бадеӣ ва ҳифзи асарҳои манзуму мансури адибони гузаштаву муосир ба хоҳири баланд бардоштани сатҳи маънавияти аҳоли ҳидояти саривақтӣ ва хирадмандона аст.

АМИТ «Ховар»: Пешвои миллат, инчунин, дар Паёми хеш ба Ҳукумати мамлакат супориш доданд, ки бо мақсади омӯзиши амиқи таърихи пурифтихори халқи тоҷик шоҳасари Бобочон Ғафуров - «Тоҷикон»-ро аз ҳисоби Фонди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чоп карда, то чашни 30-солагии Истиклолияти давлатӣ аз номи Сарвари давлат ба ҳар як оилаи мамлакат тухфа намоянд. Ба андешаи шумо, омӯзиши ин асари бунёдӣ ва чопу дастраси ҳар хонаводаи мамлакат намудани ин китоби арзишманд чӣ аҳамият дорад?

Насрулло Убайдулло: Бешак, яке аз китобҳое, ки хондани он ба сокинони мамлакат ва ҳар нафар тоҷики худшинос заруру вочиб аст, ин «Тоҷикон»-и академик Бобочон Ғафуров мебошад. «Арзиши илмӣ ин асари бунёдӣ, таъкид менамоянд Пешвои миллат дар Паём ба Маҷлиси Олӣ, бениҳоят бузург аст ва Бобочон Ғафуров бо заҳмати чандинсолаи худ мо ва мардуми чаҳонро бо саҳифаҳои таърихи рангини миллатамон шинос кард».

Аз ин рӯ, иқдоми Пешвои миллат дар самти тавассути фонди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чоп ва дастраси ҳар хонаводаи мамлакат намудани ин китоби арзишманд бисёр беназир буда, таҳриқдихандаи эҳсоси ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ дар ниҳоди ҳар сокини кишварамон ҳақ гардид.

Воқеан, таърихи пурифтихори халқи тоҷик бузургтарин мактаби худшиносӣ барои сокинони мамлакат, ба вижа наврасону ҷавонони он мебошад. Роҳи асосии шиносоии ҷавонону калонсолони мамлакат бо ин мактаб-омӯзиши адабиёти илмию бадеии таърихӣ аст. Танҳо бо хондану омӯзиши чунин асарҳо насли имрӯза ва ояндаи ҷумҳурӣ

дар руҳияи меҳанпарастию миллатдӯстӣ ва худшиносию дарки хувияти миллӣ тарбия ёфта, аз саҳифаҳои дурахшон, қаҳрамонӣ диловарии гузаштагон, нақши пешгузаштагони худ, дар таърих ва тамаддуни ҷаҳонӣ оғаҳӣ пайдо менамоянд.

АМИТ «Ховар»: Олимон бар ин назаранд, ки ин китоби пурарзиш дар баробари «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, «Таърихи Бухоро»-и Абӯбакри Наршаҳӣ, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк чун шиносномаи халқи тоҷик барои асрҳои оянда низ хизмат менамояд. Шоҳасари академик Бобочон Ғафуров ҳамчун асари бунёдии тадқиқотӣ дар илми таърих ва ховаршиносии ҷаҳон чӣ гуна мақомро ишғол менамояд?

Насрулло Убайдулло: Академик Бобочон Ғафуров, ки худ бешак дар сарғаҳи омӯзиши илмии таърихи халқи тоҷик ва ташаккули таърихшиносии миллӣ меистод ва ин китобро дар шароити бениҳоят вазнин офарида буд. Бо таълифи ин асар ӯ ба оноҳое, ки бо ҳар роҳу восита тоҷиконро ҳамчун халқи соҳибтаъриху тамаддунофар ва сокинони аслии марзу буми минтақа нодида мегирифтанд, зарбаи қотеъона зад.

Аз «Таърихи мухтасари халқи тоҷик», ки ҳанӯз соли 1947 бо забони тоҷикӣ нашр шуда буд ва баъдан шакли таҳкимёфта ва пурратари он бо забони русӣ (се маротиба дар Москва нашр шудааст) то нашри русии «Тоҷикон» (соли 1972) ва нашри тоҷикии он (солҳои 1983, 1985) дар така ба консепсияи қавии илмӣ таърихи тӯлонии халқи тоҷик бо тамоми паҳлуҳояш ба риштаи тасвир кашида шудааст.

«Точикон»-и Бобочон Ғафуров дар заминаи асноду далел, бо истифода аз сарчашмаю мадракҳои таърихӣ ва таҳлили дақиқонаи пажӯҳишҳои илмӣ таърихшиносию ховаршиносии ватанию хоричӣ таълиф гардидааст. Шохасари академик Бобочон Ғафуров ҳамчун асари бунёдии тадқиқотӣ аз рӯзи аввал дар илми таърих ва ховаршиносии ҷаҳон мақоми арзанда ишғол намуд, ки шаҳодати ин ҷопшудани тақризи зиёд аз тарафи олимони шинохта ва тарҷума гардидани он ба забонҳои гуногун дар давлатҳои хоричӣ мебошад. Олими барҷаста, ки худ муддати зиёда аз 20 сол сарвари Институти шарқшиносии Академияи илмҳои собиқ СССР-ро ба зимма дошт ва тавонист обрӯю нуфузи ин пажӯҳишгоҳи илмиро ба сатҳи ҷаҳонӣ барорад, ба таърихи миллати хеш аз мавқеи воқеият, бо асноду далели қавӣ дар ҷаҳорҷӯбаи муқаррар намудаи илми замон ҳамчун ҷузъи таркибии таърихи умумибашарӣ муносибат намудааст.

АМИТ «Ховар»: Бале, Шумо дуруст мегӯед, академик Бобочон Ғафуров ягона олими тоҷик буд, ки ўро чун сиёсатмадори варзида дар миқёси ҷаҳон, хусусан, дар Шарқ хуб мешинохтанд. Бо ташаббус ва зери таҳрири ў танҳо бо забони англисӣ қариб 30 асар дар мавзӯҳои муҳими таърихи мамлакатҳои Шарқ нашр гардидаанд...

Насрулло Убайдулло: Ҳамин тавр аст, академик Бобочон Ғафуров таърихи халқи худро дар робита ба таърихи бою рангини Шарқ ва дар пайваستاгӣ бо таърихи дигар сокинони минтақа тадқиқ намуда, дар баробари тоҷикон нақши онҳоро низ дар рушди минтақа нишон додааст.

Бобочон Ғафуров бо ҷопи ин шоҳасар исбот намуд, ки тоҷикон дорои таърихи бениҳоят бой ва тӯлонӣ ҳастанд

ва ниёзе ба таърихи сохтаю бофта ё таҳрифи таърих надоранд. Ў дар ҳама ҳолат ҳангоми пажӯҳиши ин ё он масъала ҳадди муайяну заруриро нигоҳ медошт ва пайваста таъкид менамуд, ки «ҳадде ҳаст, ки аз он гузаштани таърихшинос мумкин нест, зеро, агар вай аз ин ҳад гузарад, таърихшинос не, балки қиссапардоз мешавад».

Олими шинохта тавассути асарҳои хеш, махсусан, «Тоҷикон» ба мо ва оламиён саҳифаҳои таърихи бою рангини миллати тамаддунофари тоҷикро бо ҳама бурду бохташ нишон дода, муқаррар намуд, ки ин халқ дорои таърихи зиёда аз шашҳазорсола буда, сокинони аслии Хуросону Варорӯд, офарандагони тамаддуни минтақа ва оину суннатҳои наҷиби то имрӯз побарҷои аҷдодӣ мебошад. Тоҷикон дар масири таърих ҳамеша ҳамчун мардуми давлатсозу давлатдор, эҷодкору бунёдкор, тамаддунсозу сулҳофар ва дар баробари ин, муборизи роҳи озодию истиқлолият, ҳомии марзу бум ва суннатҳои аҷдодӣ, забони модарӣ ва фарҳанги ниёкон тасвир ёфтаанд. Аз саҳифаҳои ин асар бар меояд, ки миллати тоҷик ҳамеша аз ҳама гуна гирдобу кӯрдуди замона, ки бисёри он ҷонкоҳу камаршикан буд, на танҳо зиндаву саломат берун омад, балки дар фурсати ками ба даст омада аз нав қомат меафрохт ва эҳё мешуд.

АМИТ «Ховар»: Вазъияти ҷаҳони мутамаддин тақозо мекунад, ки ҳар як шаҳрванди мамлакат бояд аз гузаштаи худ огоҳ бошад. Ба андешаи Шумо дар ҳимояи муқаддасоти милливу давлатӣ ва эҳёи суннатҳои волои давлатдорӣ фарҳангӣ мо бояд бештар ба чӣ тавачҷух намоем?

Насрулло Убайдулло: Имрӯз дар шароити соҳибистиқлолӣ, бунёди давлати комилан нави миллӣ, эҳёи суннатҳои волои давлатдорӣ фарҳангӣ моро зарур аст мисли

академик Бобочон Ғафуров ба шинохти дурусти таърих, тарғиби мероси маънавӣ ва суннату ойинҳои мардумӣ, ки тӯлӣ асрҳо дар хотираи таърихӣ миллати тоҷик нақш бастаанд, боз бештар тавачҷуҳ зоҳир намоем. Пешвои миллат дар Паёми хеш ба Маҷлиси Олӣ бори дигар таъкид намуданд, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди технологияҳои иттилоотӣ, ки воридшавии унсурҳои бегонаро ба фарҳанги миллии осон гардонидаст, рӯ овардан ба таърих ва огоҳ будан аз аслу насаби хеш барои ҳар як фарди миллат, хусусан, насли наврасу ҷавон зарур ва ҳатмӣ мебошад.

Дар ин росто бо мақсади омӯзиши амиқи таърихи пур-ифтихори халқи тоҷик пешниҳоди Пешвои миллат доир ба ҷопи «Тоҷикон»-и Бобочон Ғафуров аз ҳисоби Фонди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҷашни 30-солагии Истиқлолияти давлатӣ ва аз номи Сарвари давлат ба ҳар як оилаи мамлакат тухфа шудани он иқдоми наҷибона ва хирадмандона мебошад.

НАСРУЛЛО УБАЙДУЛЛО

**МАСОИЛИ НАЗАРИЯВӢ ВА
КОНСЕПТУАЛИИ ТАЪРИХИ
ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСАРҲОИ
МУАРРИХОН**

Тарроҳ:
Тӯрахӯҷаи Тохирзода

Муҳаррири техникӣ:
Толибхӯҷаи Тохирзода

Ба чоп супорида шуд 15. 04. 2022. Барои чоп имзо шуд 10.05. 2022.
Андозаи 60x84. 1\16. Ҷузъи чопӣ 10
Теъдоди нашр 200 нусха.

Дар нашриёти ҶДММ «Ганчи хирад» ба таъб расидааст.
734025, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21 (тел: 227-71-01)

БАРОИ ҚАЙДҲО

БАРОИ ҚАЙДҲО